

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

การวิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของประชาชน ตำบลเสริมซ้าย อำเภอสว่างงาม จังหวัดลำปางในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางประกอบการศึกษา ดังนี้

1. ป่าไม้และแนวทางการอนุรักษ์ป่าไม้
2. รูปแบบของป่าชุมชนในประเทศไทย
3. รูปแบบการจัดการป่าชุมชน
4. ความเข้าใจพื้นฐานเรื่องป่าชุมชน
5. แนวคิดในการจัดการป่าชุมชน
6. แนวความคิดเรื่องการมีส่วนร่วม
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ป่าไม้และแนวทางการอนุรักษ์ป่าไม้

คำว่าป่าไม้ โดยรวมแล้วหมายถึง มวลหมู่ต้นไม้เล็กนานาชนิด มีองค์ประกอบและสิ่งแวดล้อมต่างๆ เกื้อกูลกันและกันให้คงสภาพความเป็นป่าไม้นี้ไว้ เช่น ภูเขา ลำน้ำ ลำห้วย ลำธาร สัตว์ป่าน้อยใหญ่ ดิน หิน พืชชั้นสูง พืชชั้นต่ำ แมลง นก และสิ่งอื่นๆ ทำให้เกิดเป็นสังคมอีกสังคมหนึ่งแยกต่างหากไปจากสังคมเมือง (สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมสาร, 2534: 143) เช่นเดียวกับ นิวัตติ เรื่องพานิช (2542: 170) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่าป่าไม่ว่า “ป่าไม้ คือสังคมของต้นไม้และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ อันมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันและปกคลุมพื้นที่กว้างใหญ่ มีการใช้ประโยชน์จากอากาศ น้ำ และ วัตถุธาตุต่างๆ ในดินเพื่อการเจริญเติบโตจนถึงอายุขัยและมีการสืบพันธุ์ของตัวเอง ทั้งให้ผลผลิตและบริการที่จำเป็นอันจะขาดเสียมิได้แก่มนุษย์” แต่ในทัศนะของนักวิชาการป่าไม้แล้ว ความหมายของป่าไม้ได้รวมความหมายของความหลากหลายทัศนะไว้ด้วยกันดังนั้นป่าไม้ในแนวคิดของนักวิชาการป่าไม้จึงหมายถึง สังคมของต้นไม้และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ตลอดจนทุกสิ่งทุกอย่างใน สังคมนั้นที่มีผลทำให้ป่าไม้สามารถอำนวยประโยชน์ในทุกๆ ด้านแก่สังคมของมนุษย์

อุทิศ ภูฏินทร์ (2536: 47-48) กล่าวว่า ป่าไม้โดยความหมายของคนไทยทั่วไปยังมีความเข้าใจที่แตกต่างกันไป และในบางครั้งยังพยายามตีความหมายเพื่อประโยชน์ของตัวเอง โดยกฎหมายของประเทศ

ป่า หมายถึง พื้นดินที่ไม่มีเอกชนครอบครองโดยถูกต้องตามกฎหมาย และรัฐบาลได้กำหนดพื้นที่ดังกล่าวนี้ให้เป็นป่าประเภทต่างๆ ตามด้วยกฎหมาย เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าเตรียมการ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า วนอุทยาน เขตห้ามล่าสัตว์ป่า สวนป่าและพื้นที่อนุรักษ์ป่าชายเลน เป็นต้น โดยความหมายต่างๆ ไป แล้วป่าคือพื้นที่ปกคลุมด้วยพรรณพืชไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ ไม้พุ่ม หญ้า หรือพืชอย่างอื่นที่มีชีพืชเกษตร บางครั้งอาจหมายถึงพืชเกษตร บางครั้งอาจหมายถึงสังคมพืชตามธรรมชาติ (natural plant community) อาจเป็นสังคมของไม้ใหญ่ เช่น ป่าดงดิบทางภาคใต้ของประเทศหรือไม้เล็กผสมกับหญ้าตามธรรมชาติเช่น พุ่มหญ้าในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร เป็นต้น ในทางนิเวศวิทยานิยมใช้คำว่าสังคมพืชคลุมดินตามธรรมชาติ (natural vegetative cover type) ซึ่งอาจเป็นได้ตั้งแต่ป่าใหญ่ที่ประกอบด้วยไม้ชั้นเรือนยอดสูงเกินกว่า 40 เมตร ไปจนถึงพุ่มหญ้าและลานหินที่ปกคลุมด้วยมอสและพืชเล็กๆ คนทั่วไปมักเข้าใจคำว่าป่าไม้คือสังคมพืชที่ต้องมีไม้ใหญ่สูงกว่า 20 เมตรขึ้นไป ประกอบกันอยู่นานแน่น ส่วนสังคมพืชอื่นๆ มักมองไม่เห็นความสำคัญและปล่อยให้ถูกทำลายไป แต่ในด้านการอนุรักษ์แล้วไม่ว่าจะเป็นป่าที่ประกอบด้วยไม้ใหญ่ (ป่าไม้) หรือประกอบด้วยไม้เล็ก (พุ่มหญ้าหรือป่าทุ่ง) ก็ย่อมมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันฉะนั้น เพื่อความพูนสุขของประเทศควรที่จักได้อนุรักษ์ไว้อย่างเหมาะสมทั้งในด้านปริมาณและสภาพตามความจำเป็น

ป่าไม้นับว่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติอันมีค่าที่สำคัญยิ่งของประเทศ ป่าไม้เป็นแหล่งผลิตไม้และของป่าสำหรับใช้สอยและเป็นสินค้าทั้งภายในประเทศ และส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ประเทศไทยได้เคยมีการทำไม้สักและไม้กระยาเลยออกจากป่าปีละหลายล้านลูกบาศก์เมตรมูลค่าหลายพันล้านบาท ทั้งนี้ยังไม่รวมของป่าอื่นๆ อีก จึงนับว่าป่าไม้นอกจากจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อประชาชนผู้ใช้ไม้และของป่าแล้ว ยังอำนวยประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของประเทศเป็นอันมาก แต่เนื่องจากได้มีการตัดไม้เกินกำลังผลิตติดต่อกันมาเป็นระยะเวลายาวนานปัจจุบันจึงไม่มีไม้ขนาดใหญ่ในพื้นที่ป่าเศรษฐกิจอย่างเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต สำหรับประโยชน์ทางอ้อมของป่านั้นมีอยู่หลายประการ และมีบทบาทสำคัญในการป้องกันบรรเทาภัยธรรมชาติต่างๆ เช่น ป้องกันการพังทลายของดิน ป้องกันและบรรเทาอุทกภัย บรรเทาความรุนแรงของลมพายุ ทำให้อากาศอบอุ่นเย็นสบายไม่ร้อนจัดหรือหนาวจัด ช่วยให้ฝนตกเพิ่มขึ้นเฉพาะที่เฉพาะแห่ง และมีความชุ่มชื้นในอากาศสม่ำเสมอทำให้น้ำไหลอย่างสม่ำเสมอตลอดปี ใช้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า และเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชนเหล่านี้เป็นต้น ปัจจุบันนี้นักวิชาการป่าไม้และนักอนุรักษ์

ต่างถือว่าประโยชน์ทางอ้อมของป่ามีความสำคัญมากที่สุดอย่างหนึ่ง และอาจมากกว่าประโยชน์ที่ได้รับโดยตรงจากป่าไม้เสียอีก นิวัตติ์ เรื่องพานิช (2533: 171-172)

วิชัย เทียนน้อย (ม.ป.ป.: 105-106) ได้กล่าวไว้ว่า ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มากทั้งทางตรงและทางอ้อม เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าป่าไม้ได้ให้ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม อาหาร และสมุนไพรนานาชนิดตั้งแต่อดีตจนถึงกระทั่งปัจจุบัน สำหรับประโยชน์ที่ได้รับทางอ้อมนั้นมีมากมาย ยกที่จะนำมากล่าวหรือประมาณค่าเป็นเงินได้ถึงแม้ว่าป่าไม้จะเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่ออกเลยหรือเพิ่มพูนขึ้นมาได้ แต่การพัฒนาของป่าไม้จะดำเนินไปได้อย่างช้ามากและถ้าหากอัตราการนำไม้ป่ามาใช้จะน้อยกว่าอัตราการงอกของป่าไม้แล้วเป็นที่มั่นใจได้ว่าการขาดแคลนไม้เพื่อนำมาใช้ก่อสร้างที่อยู่อาศัยจะไม่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน ในแต่สภาพปัจจุบันจำนวนพลเมืองของโลกได้เพิ่มขึ้น จึงทำให้จำเป็นต้องนำไม้มาใช้ประโยชน์ด้านต่างๆมากขึ้นอย่างไม่ได้สัดส่วนกับการพัฒนาของป่าไม้ ยิ่งไปกว่านั้นป่าไม้เป็นจำนวนมากถูกถากถาง เพื่อนำพื้นที่มาใช้เพื่อการเพาะปลูกหรือสร้างที่อยู่อาศัยและประโยชน์อื่นๆ ซึ่งนับได้ว่าเป็นวิธีการทำลายป่าไม้ที่สมบูรณ์แบบ และยกที่จะทำให้บริเวณนั้นกลายเป็นป่าธรรมชาติตามเดิมได้ หากปล่อยอัตราการทำลายป่าไม้ของมนุษย์ดำเนินเช่นนี้ต่อไปความเสียหายต่างๆ จะประคานเข้าเข้ามาไม่เพียงแต่จะขาดแคลนไม้ เพื่อนำมาใช้ก่อสร้างหรือวัตถุดิบป้อนโรงงานอุตสาหกรรมเท่านั้น แต่จะทำให้เกิดภาวะอากาศแปรปรวน ดินหมดความอุดมสมบูรณ์ และขาดแคลนเชื้อเพลิง ในที่สุดพื้นที่ที่เคยมีความชุ่มชื้นและอุดมสมบูรณ์ก็จะค่อยๆ พัฒนากลายเป็นทะเลทรายต่อไป อย่างไรก็ตาม ถ้าหากพิจารณาถึงสาเหตุสำคัญที่ป่าไม้ของโลกถูกทำลายลงไปอย่างรวดเร็ว จะสืบเนื่องจาก 1) ความเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยี จึงทำให้มีการประดิษฐ์ค้นคิดเครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนเครื่องอำนวยความสะดวกใหม่ต่างๆ ขึ้นมา จึงมีความจำเป็นต้องการไม้มาใช้มากยิ่งขึ้น และ 2) จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น ปัจจัยนี้ นับว่าเป็นตัวเร่งสำคัญที่ทำให้ป่าไม้ถูกทำลายอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพื่อนำทรัพยากรป่าไม้มาใช้ประโยชน์และนำพื้นที่ป่าไม้มาใช้ทำการเกษตรกรรม ซึ่งนับวันจะมีแนวโน้มมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ รัฐบาลของประเทศต่างๆ ได้ตระหนักถึงเรื่องนี้ โดยพยายามที่จะหาทางสกัดกั้นและบำรุงรักษาป่าไม้ของตนไว้ เพื่อยังประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังต่อไป

ป่าไม้ เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความผูกพันต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มาก เพราะยังประโยชน์ให้แก่มวลมนุษยชาติทั้งทางตรงและทางอ้อม เนื่องจากจำนวนประชากรของโลกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจึงทำให้ป่าไม้ลดขนาดของพื้นที่ลงโดยลำดับ โดยปัจจุบันป่าไม้ของโลกจะเหลืออยู่ไม่เกินร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมด ส่วนใหญ่จะเป็นป่า ไม้ในเขตร้อนหรือเขตกึ่งร้อนที่อยู่ห่างไกลชุมชนหนาแน่นและการคมนาคมขนส่งไม่สะดวก ส่วนป่าไม้ที่ขีบในเขตอบอุ่นหรือแม้แต่ป่า ไม้เนื้อแข็งในเขตร้อนที่อยู่ใกล้ชุมชนหนาแน่น จะถูกถากถางเพื่อนำพื้นที่มาใช้ทำ

การเพาะปลูกและนำไม้มาใช้ประโยชน์อื่นๆ เกือบหมดสิ้น สำหรับประเทศไทยนั้นป่าไม้เหลืออยู่ราวร้อยละ 24 รัฐบาลเห็นว่าสภาพทั่วไปของป่าอยู่ในขั้นวิกฤติ จึงได้ทำการปิดป่าไม้ชั่วคราวขึ้นในระยะนี้ การป้องกันมิให้ป่าถูกทำลายมากเกินไป อันก่อให้เกิดขาดความสมดุลทางธรรมชาติและขาดแคลนไม้ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในอนาคต จึงจำเป็นที่จะต้องทำการอนุรักษ์ป่าไม้เอาไว้ซึ่งมีหลายวิธีด้วยกันเช่น การคุ้มครองป่าไม้โดยประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติแบบต่างๆ นำพื้นที่ป่าไม้ที่หมดสภาพมาปลูกป่าทดแทนในรูปของการทำสวนป่า ลดการบุกรุกทำลายป่าเพื่อนำพื้นที่มาใช้ในการเพาะปลูกทั้งแบบยังชีพและการค้า เพราะจะทำให้ป่าไม้ถูกทำลายอย่างสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้น การตรวจตราดูแลให้ผู้รับสัมปทานป่าไม้ปฏิบัติตามเงื่อนไขที่ตกลงกันไว้อย่างเคร่งครัด โดยพนักงานป่าไม้ทุกระดับไม่ทำตัวเป็นเครื่องมือของนายทุนเหล่านี้เป็นที่คาดหวังได้ว่าสภาพป่าไม้ของประเทศไทยจะไม่เสื่อมโทรมมากกว่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ (วิชัย เทียนน้อย, ม.ป.ป.: 130)

ป่าไม้มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีพของมนุษย์ และการคงอยู่ของสิ่งแวดล้อมต่างๆ จากการสูญเสียทรัพยากรป่าไม้ในทุกรัฐบาลของโลกหรือประเทศไทย ทำให้ทุกฝ่ายตระหนักถึงการสูญเสียและผลที่ได้รับจากการกระทำอันนี้ การดำเนินงานอนุรักษ์ป่าไม้จึงได้รับความสนใจจากภาครัฐบาลและเอกชนและประชาชนทั่วไปอย่างกว้างขวาง การอนุรักษ์ป่าไม้เป็นแนวทางการแก้ไขปัญหาดังกล่าวกระทำได้ดังนี้ (ราตรี ภารา, 2540: 112-118)

1. การกำหนดนโยบายป่าไม้แห่งชาติ นโยบายป่าไม้แห่งชาติมีอยู่ 20 ข้อที่สำคัญ คือ การกำหนดให้มีพื้นที่ป่าไม้ทั่วประเทศอย่างน้อยในอัตราร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ เป็นการกำหนดแนวทางการจัดการและการพัฒนาป่าไม้ในระยะยาวเพื่อประโยชน์ 2 ประการดังนี้

1.1 ป่าเพื่อการอนุรักษ์ กำหนดไว้เพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ที่หายากและป้องกันภัยธรรมชาติอันเกิดจากน้ำท่วมและการพังทลายของดิน ตลอดจนเพื่อประโยชน์ในการศึกษา การวิจัย และนันทนาการของประชาชนในอัตราร้อยละ 15 ของพื้นที่ประเทศหรือประมาณ 48 ล้านไร่

1.2 ป่าเพื่อเศรษฐกิจ กำหนดไว้เพื่อการผลิตไม้และของป่าเพื่อประโยชน์ในทางเศรษฐกิจในอัตราร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศหรือประมาณ 80 ล้านไร่

2. การปลูกป่า เป็นการดำเนินงานด้านการอนุรักษ์ป่าไม้อย่างหนึ่ง เมื่อป่าไม้ในพื้นที่ถูกตัดฟันลงไม่ว่ากรณีใดก็ตาม นโยบายการรักษาป่าไม้จะกำหนดให้มีการปลูกป่าขึ้นทดแทนและส่งเสริมให้มีการปลูกป่าทุกรูปแบบ การปลูกป่าทดแทนในพื้นที่ป่าไม้เสื่อมสภาพสามารถดำเนินการได้ทั้งภาครัฐบาล เอกชน ชุมชน และอาสาสมัคร อาจจะกระทำเนื่องในโอกาสสำคัญๆ เช่น ปลูกป่าเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองครองราชย์ 50 ปี หรือในวันเข้าพรรษา เป็นต้น

3. การป้องกัน ไฟไหม้ป่า ไฟไหม้ป่าถือว่าเป็นอันตรายร้ายแรงที่เกิดขึ้นกับป่าไม้ การฟื้นฟูกระทำได้อย่าง ไฟไหม้ป่าเกิดจากการกระทำของมนุษย์ จากความประมาทเลินเล่อทำให้ ต้นไม้บางส่วนอาจตาย บางส่วนอาจชะงักการเจริญเติบโตและบางแห่งอาจตายหมด หากเกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนพืชหมดโอกาสแพร่พันธุ์ได้

4. การป้องกันการบุกรุกทำลายป่า การบุกรุกทำลายป่าในปัจจุบันนี้จะเพิ่มความรุนแรงมากขึ้น การป้องกันทำได้โดย การทำหลักเขตป่าหรือเครื่องหมายให้ชัดเจนเพื่อบอกให้รู้ว่าเป็นเขตป่าประเภทใด การแก้ปัญหานี้สำคัญที่สุดอยู่ที่การปฏิบัติของเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เป็นไปด้วยความเที่ยงตรง เอาจริงเอาจัง และมีความซื่อสัตย์ต่ออาชีพและหน้าที่ ปฏิบัติตามตัวบทกฎหมายและพระราชบัญญัติป่าไม้อย่างเคร่งครัดจะสามารถป้องกันการทำลายป่าในทุกรูปแบบได้

5. การใช้วัสดุทดแทนไม้ ในการก่อสร้างต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นบ้านเรือนหรือสิ่งก่อสร้างอื่นที่เคยใช้ไม้ดั้งเดิม เช่น การสร้างสะพานเพื่อทดแทนสะพานเก่าที่ชำรุด ควรจะใช้เหล็กทำสะพานให้รถวิ่งชั่วคราวก่อนจะมีสะพานใหม่ที่ถาวรและสร้างได้ด้วยวัสดุที่ไม่ใช่ไม้ วงกบประตูหน้าต่างเหล็ก ประตูหน้าต่างกระจกแทนการใช้ไม้ แม้แต่เครื่องประดับเครื่องใช้ต่างๆควรใช้วัสดุอื่นแทนไม้

6. การใช้ไม้อย่างมีประสิทธิภาพ/ประหยัด เป็นการนำเนื้อไม้มาใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุดโดยใช้ทุกส่วนของต้น เช่น ไม้ที่เหลือจากการแปรรูปนำมาใช้เป็นวัสดุก่อสร้างแล้วสามารถนำไปเป็นวัตถุดิบทำไม้อัด ไม้ปาร์เก้ ไม้สับ (chip board) ไม้ประสาน (particle board) ทำเป็นเครื่องใช้ไม้ขนาดเล็ก เช่น แจกัน ที่เขียนูหรี ของชำร่วย เป็นต้น ส่วนไม้ที่นำมาแปรรูปเพื่อใช้ในการก่อสร้างหรือเพื่อการอื่นควรปรับปรุงคุณภาพไม้ก่อนนำมาใช้ประโยชน์ เช่น การอบน้ำยาไม้ อบให้แห้งเพื่อยืดอายุการใช้งานให้ยาวนานออกไป

7. การพยายามนำไม้ที่ไม่เคยใช้ประโยชน์มาใช้ เช่น มะพร้าว ต้นตาล ไม้ยางพารา นำมาเป็นเครื่องใช้ในครัวเรือนได้หลายชนิด อาทิ ตู้ เตียง โต๊ะ ก่อนนำมาใช้ประโยชน์ ควรปรับปรุงคุณภาพไม้ก่อน

8. ส่งเสริมประชาสัมพันธ์ ให้การศึกษา ให้เยาวชนและประชาชนได้ตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ สร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์และช่วยกันดูแลในการจัดการรักษาทรัพยากรป่าไม้เหมือนกับที่เรารักษาทรัพยากรป่าไม้, เหมือนกับเรารักษาและหวงแหนสิ่งของที่เป็นสมบัติของเราเอง

ในปัจจุบัน การใช้ประโยชน์ป่าไม้เกือบทั่วโลกรวมทั้งประเทศไทยได้ยึดแนวทางการอนุรักษ์เป็นหลัก ทั้งนี้เนื่องจากพื้นที่ป่าได้ลดลงจนอยู่ในขั้นวิกฤติไม่สามารถบริการสิ่งต่างๆ ให้แก่มนุษย์ได้ตามที่ต้องการ และยังคงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมจนเป็นปัญหาต่อสังคม

มนุษย์ คำว่าอนุรักษ์ (conservation) หมายถึง การใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างชาญฉลาดในกรณีของป่าไม้ ซึ่งเป็นทรัพยากรที่ทดแทนตัวเองได้ (renewable natural resource) คือการใช้ป่าให้ได้รับผลสูงสุดในทุกด้านและมีความยั่งยืนตลอดไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด แนวทางการอนุรักษ์นั้นโดยทั่วไปมีระดับความเข้มข้นของการใช้หลายระดับนับตั้งแต่ไม่ใช้เลยอันได้แก่การรักษา (preservation) ไปจนถึงการใช้ให้ได้ผลทางเศรษฐกิจสูงสุดและตลอดไปโดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์อื่น (active management) ซึ่งอาจแบ่งกว้างๆ ได้ดังนี้ (อุทิศ ภูอินทร์, 2536: 60)

1. การเก็บรักษา (preservation) เป็นการจัดการแบบที่ปล่อยให้พื้นที่ป่าดำเนินไปตามธรรมชาติโดยมนุษย์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องใดๆ การเปลี่ยนแปลงเป็นไปตามธรรมชาติโดยสมบูรณ์ป่าจะเป็นพรหมจรรย์ (virgin forest) ที่แท้จริง

2. การอนุรักษ์ (conservation) เป็นการจัดการเพื่อการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างชาญฉลาดเน้นที่รักษาไว้ให้ชนรุ่นหลังได้ดูหรือใช้ประโยชน์ด้วย ไม่มุ่งที่ประโยชน์สูงสุดการใช้ที่ ต้องมีการทำลาย (destructive uses) ต้องกำหนดไม่ให้เกินกว่าที่จะทำให้ป่าเปลี่ยนแปลงหรืออาจไม่ใช้ ส่วนการใช้ในทางที่ไม่ทำลาย (non-destructive uses) จะต้องไม่ก่อผลกระทบจนทำให้ทรัพยากรป่าไม้หรืออื่นๆ ในป่าเปลี่ยนรูปหรือเสื่อมโทรมลงคือให้ป่าคงรูปเดิมที่สมบูรณ์ตลอดไป

3. การจัดการเข้มข้นเพื่อการผลิต (management for high production) เป็นการใช้ขบวนการต่างๆ เข้าไปกระทำต่อพื้นที่ป่าไม้เพื่อก่อให้เกิดผลตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ โดยปกติเน้นที่ผลผลิตทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งสำคัญ อาจจำเป็นต้องเปลี่ยนรูปโครงสร้างของป่าเพื่อก่อให้เกิดผลผลิตสูงสุดตามเป้าหมาย เช่น การปลูกสร้างสวนป่า เป็นต้น

ในปัจจุบันป่าไม้ของโลกทั้งหมดจะเหลือไม่เกินร้อยละ 42 แม้แต่ประเทศไทยรัฐบาลได้ดำเนินการปิดป่าไม้ชั่วคราวเพราะสภาพทั่วไปของป่าไม้อยู่ในขั้นวิกฤติกล่าวคือ จะเหลือพื้นที่ป่าไม้อย่างแท้จริงไม่เกินร้อยละ 24 ของพื้นที่ทั้งประเทศ ดังนั้นเพื่อป้องกันมิให้มนุษยชาติเดือดร้อนจึงต้องหาวิธีป้องกันและแก้ไขอย่างเร่งด่วนซึ่งรัฐบาลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการเพื่อการอนุรักษ์ป่าไม้ที่สำคัญมีดังนี้ (วิชัย เทียนน้อย, ม.ป.ป.: 122-129)

1. การปลูกป่าทดแทน ภาครัฐได้นำเนินการปลูกป่าทดแทนทั้งในรูปแบบของการทำสวนป่า สวนพฤกษศาสตร์ สวนรุกขชาติ และสวนสาธารณะ

2. การดำเนินการคุ้มครองป่า ทำได้โดยอาศัยกฎหมายซึ่งทางราชการเห็นความจำเป็นที่จะต้องอนุรักษ์พื้นที่ป่าไม้เหล่านั้นเป็นเขตหวงห้าม มิให้ประชาชนเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์อื่นใดจากป่าไม้ ไม่ว่าจะเป็นการตัดซักลากไม้ออกมาใช้ประโยชน์ การเก็บหาของป่า หรือการค้าสัตว์

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
ห้องสมุดงานวิจัย
วันที่..... ๒ ๗.๖. 2555
เลขทะเบียน..... 246764
เลขเรียกหนังสือ.....

3. การขจัดบุกรุกทำลายป่า รัฐบาลต้องแก้ไขโดยใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือควบคุมไปกับการประชาสัมพันธ์เพื่อความร่วมมือ เจ้าหน้าที่รัฐเองก็ควรมีความซื่อสัตย์

4. การป้องกันไฟไหม้ กระทำได้โดยจัดตั้งหน่วยผจญเพลิงพร้อมด้วยเครื่องมือดับไฟที่ทันสมัย จัดตั้งหน่วยประชาสัมพันธ์เพื่อแนะนำประชากรที่อยู่อาศัยใกล้ป่าไม้ และนักท่องเที่ยวให้ช่วยระมัดระวังในการนำไฟฟ้ามานำใช้ประโยชน์ด้านต่างๆ จัดทำแผนกันไฟทั้งที่อยู่ในป่าไม้และบริเวณรอบนอกของป่าไม้และจัดสร้างหอสังเกตการณ์ขึ้นในป่าไม้

5. การปรับปรุงวิธีการทำป่าไม้ ซึ่งมีหลักถูกต้องตามหลักวิชาการที่สำคัญคือ

5.1 การตัดไม้ต้องมีประสิทธิภาพ เป็นความพยายามที่จะลดความเสียหายของต้นไม้ที่โค่นลงมา กล่าวคือ การตัดไม้ต้องเว้นต่อไว้สูงจากพื้นดินราว 30 ซม. เวลาล้มต้นไม้ลงมาต้องระวังไม่ให้สัมผัสปะทะกับก้อนหิน จอมปลวกหรือต่อ ไม้ขนาดใหญ่ เพื่อป้องกันมิให้ต้นไม้แตกหัก เครื่องมือที่นำมาใช้ตัดต้องมีประสิทธิภาพ

5.2 ป้องกันการตัดไม้จนโล่งเตียน การทำป่าไม้ที่ถูกตัดจะต้องตัดไม้ที่ได้ขนาด ตัดต้นไม้เป็นแถบ เป็นหมู่หรือเป็นริ้ว และปล่อยให้เหลือต้นไม้ที่เป็นแม่พันธุ์ไว้ ทั้งนี้เมื่อบริเวณที่ตัดไม้ไปแล้วจะเหลือป่าไม้ที่อยู่ใกล้เคียงช่วยป้องกันลมพัด และช่วยรักษาความชื้นเอาไว้

6. การพยายามนำเนื้อไม้มาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุด ไม้ที่โค่นล้มลงมาควรจะนำเนื้อไม้ทุกส่วนมาใช้ประโยชน์ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ไม่ใช่ตัดเอาเฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่งมาใช้เท่านั้น

7. การป้องกันความเสียหายของป่าอันเนื่องมาจากแมลงและโรคพืช การที่ต้นไม้ชนิดเดียวกันขึ้นรวมกันอย่างหนาแน่นจะได้รับอันตรายจากโรคพืชและแมลงได้ง่ายกว่ามีต้นไม้หลายๆ ชนิดคละเคล้าปะปนกัน การป้องกันก็คือ การใช้สารเคมีฉีดหรือพ่นลงไปในป่าไม้ การควบคุมทางด้านชีวภาพโดยการจับตัวล่าหรือตัวเบียนเบียนมาปล่อยไว้ และการคัดเลือกพันธุ์ไม้ที่เหมาะสมมาปลูกเพื่อที่จะสามารถต่อต้านโรคพืชและแมลงได้

8. การจัดการดูแลรักษาพันธุ์ไม้สงวน ก่อนที่จะออกใบอนุญาตให้ผู้ที่ได้รับสัมปทานป่าไม้ทำการชักลากไม้ออกมาใช้ประโยชน์ กรมป่าไม้ได้มอบหมายให้พนักงานป่าไม้ออกไปคัดเลือกต้นไม้และตัดเอาไว้ โดยห้ามมิให้ผู้รับสัมปทานป่าไม้ตัดต้นไม้เหล่านี้เด็ดขาดซึ่งได้แก่ ไม้โตน ไม้เขี้ยว ไม้สันเขา และไม้สงวน

รูปแบบของป่าชุมชนในประเทศไทย

โกมล แพรกทอง (ม.ป.ป.: 6-8) ได้กล่าวว่าป่าชุมชนได้มีการวิวัฒนาการในประเทศไทยมาเป็นระยะเวลายาวนาน และมีวิธีการจัดการแตกต่างกันไปตามภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทย โดยสอดคล้องกับขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ สภาพเศรษฐกิจและระบบนิเวศของพื้นที่นั้นๆ สภาพของชุมชนสามารถแบ่งแยกได้ 3 ลักษณะ คือ

1. ชุมชนที่อยู่ในพื้นที่เกษตรกรรม เป็นพื้นที่ซึ่งอยู่ไกลจากแหล่งป่าไม้ มีความขาดแคลนไม้ใช้สอย มีการแข่งขันในการใช้ที่ดินเพื่อกิจกรรมต่างๆ สูง แหล่งป่าไม้ที่จะมีขึ้นได้จึงเป็นแหล่งป่าไม้ที่ต้องอยู่บนดิน ซึ่งถูกควบคุมและคุ้มครองโดยหลายหน่วยงาน

2. ชุมชนที่อยู่ใกล้เขตป่า เป็นชุมชนที่ประกอบการเกษตรกรรม ซึ่งอาจจะมีที่ดินไม่เพียงพอ มีความต้องการที่ดินและในขณะเดียวกันได้อาศัยแหล่งป่าไม้ที่อยู่ใกล้เคียงเป็นที่พึ่งพิงทางด้านไม้ใช้สอย แหล่งอาหาร สมุนไพรรักษาโรค และแหล่งชับน้ำ

3. ชุมชนอยู่ในเขตป่า เป็นชุมชนที่มีชีวิตพึ่งพิงกับป่าไม้ ต้องการป่าไม้เป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค และแหล่งชับน้ำต่างๆ

ป่าชุมชนที่ได้วิวัฒนาการในสภาพชุมชนลักษณะต่างๆ 3 ลักษณะที่กล่าวมานั้นคือการรักษาป่าไว้เพื่อประโยชน์ของป่าชุมชน โดยประชาชนร่วมกันรักษาไว้ภายใต้วัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันของป่าชุมชนที่เกิดขึ้นในประเทศไทยไว้ 3 รูปแบบดังนี้

1. ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม เป็นป่าชุมชนที่ประชาชนในท้องถิ่นได้รักษาพื้นที่ป่าไว้โดยมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันออกไป เช่น เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมตามประเพณีเป็นแหล่งชับน้ำและอาหาร สมุนไพร และของป่าสำหรับชาวชนบท รวมทั้งเป็นเขตอภัยทาน และเป็นที่พักผ่อนเป็นต้น

2. ป่าชุมชนแบบพัฒนา หรือป่าชุมชนประยุกต์เป็นป่าชุมชนที่เกิดขึ้นจากการส่งเสริมให้ราษฎรมีป่าไม้ไว้ใช้สอยในระดับหมู่บ้าน ซึ่งจะมีรูปแบบต่างๆ ขึ้นอยู่กับการใช้ประโยชน์ที่ดินและองค์กรที่เกี่ยวข้อง เช่น ป่าโรงเรียน (school forest) การพัฒนาวัดป่าป่าชุมชนเพื่อการใช้สอยเป็นต้น

3. การดำเนินงานส่งเสริมป่าชุมชน ซึ่งหน่วยงานต่างๆ ภายในกรมป่าไม้ได้ดำเนินงานในลักษณะส่งเสริมกลุ่มเป้าหมายต่างๆ เช่น วัด โรงเรียน กลุ่มราษฎรให้ดำเนินกิจกรรมปลูกป่าเพื่อการอนุรักษ์ตามที่กรมป่าไม้ได้นำเนนการอยู่แล้ว และมีโครงการที่จัดทำในอนาคต

เช่นการดำเนินการหมู่บ้านป่าไม้ โครงการปลูกไม้ยืนต้นแบบประชาราชา โครงการปลูกป่าไม้ใช้สอยสำหรับหมู่บ้าน เป็นต้น

โกมล แพรกทอง (ม.ป.ป.: 5-6) กล่าวว่าการพัฒนาป่าไม้ชุมชนในประเทศไทยนั้น ตั้งอยู่บนฐานความคิด 4 ประการ คือ

1. แนวความคิดด้านนิเวศวิทยา ดังที่ยอมรับกันว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ (ecosystem) ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างสิ่งมีชีวิต คือ มนุษย์ ต้นไม้ สัตว์ป่า และสิ่งไม่มีชีวิต ซึ่งประกอบกันเป็นระบบนิเวศอยู่ภายใต้การเชื่อมโยงใยของระบบโยงต่างๆ ที่สร้างความสมดุลให้เกิดขึ้นในระบบนิเวศ มนุษย์นั้นมีความจำเป็นต้องพึ่งพิงและอาศัยอยู่ในระบบนิเวศ ดังนั้นจึงนับว่ามนุษย์เป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบดังกล่าว แต่อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมของมนุษย์อันเกิดจากระบบสังคมนับว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีอิทธิพลต่อความสมดุลของระบบนิเวศเพื่อให้มนุษย์สามารถอาศัยและพึ่งพิงกับระบบนิเวศโดยไม่มีการทำลาย

2. แนวความคิดการพัฒนาชุมชน ซึ่งเล็งเห็นกิจกรรมด้านป่าไม้เน้นกิจกรรมที่มีผลต่อการพัฒนาชุมชนในชนบทให้สามารถยืนอยู่ได้ เนื่องจากป่าเป็นแหล่งทรัพยากรหรือปัจจัยที่จำเป็นของชาวชนบท เช่น เป็นแหล่งชับน้ำ ไม้ใช้สอย สมุนไพร และอาหารจำพวกเห็ด หน่อไม้ และผลไม้ นอกจากนี้ป่าไม้ยังเป็นศูนย์รวมจิตใจอันเกิดจากความเชื่อและประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา ดังนั้นกิจกรรมของป่าไม้จึงเป็นกิจกรรมที่อำนวยความสะดวกการดำรงชีพของประชาชนในชนบทที่สมควรจะถูกนำมาใช้ให้เป็นส่วนหนึ่งร่วมกับกิจกรรมอื่นๆ ในการพัฒนาเพื่อให้ชุมชนชนบทอยู่รอดและพัฒนาตนเองได้

3. แนวความคิดของการกระจายอำนาจ จากกรณีที่กรมป่าไม้ได้ดำเนินการอนุรักษ์ป่าไม้ในอดีตซึ่งไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ดังนั้นการกระจายอำนาจให้ประชาชนในชนบทได้มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่มีอยู่อย่างจำกัด ให้เกิดประสิทธิผลและสามารถอำนวยความสะดวกต่อชุมชนที่อยู่ใกล้พื้นที่ป่าได้โดยตรงมากยิ่งขึ้น

4. แนวความคิดทางด้านการใช้ประโยชน์ ทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากรที่ออกเงยได้ ถ้าได้รับการจัดการที่เหมาะสมจะมีผลให้เกิดประโยชน์อย่างต่อเนื่องต่อชุมชนและรักษาซึ่งความสมดุลในธรรมชาติระหว่างสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต

รูปแบบการจัดการป่าชุมชน

ป่าชุมชน คือ รูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำองค์ประกอบความต้องการของประชาชน และประชาชนผู้รับผลประโยชน์เข้ามาร่วมในขบวนการวางแผนการจัดการพื้นที่ป่าไม้ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดและยืนยาวตามความต้องการของชุมชนนั้น ในความหมายนี้ ป่าชุมชนจึงเป็นป่าซึ่งประชาชนได้มีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจในการรักษาและพัฒนาป่า เพื่อให้ป่า

อำนาจประโยชน์ตามความต้องการของชุมชนของตน ป่าชุมชนในความหมายนี้จึงเป็นป่าของประชาชนดำเนินการโดยประชาชนเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน ป่าชุมชนในลักษณะนี้จะมองเห็นได้จากป่าหลายแห่งในประเทศไทยที่มีลักษณะเป็นป่าผืนเล็กใกล้หมู่บ้านที่ประชาชนได้ร่วมกันรักษาดูแลเพื่อเป็นป่าของหมู่บ้าน มีการกำหนดกติกาของหมู่บ้านเพื่อลงโทษผู้ทำลายสภาพของแหล่งป่าไม้ และมีการรวมกลุ่มเพื่อคอยสอดส่องดูแลผู้ฝ่าฝืนกติกาที่ตกลงร่วมกันไว้ (กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ, 2534: 3)

ป่าชุมชนได้มีวิวัฒนาการมาในประเทศไทยมาช้านาน มีวิธีการจัดการแตกต่างกันไประหว่างภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทย โดยสอดคล้องกับขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ สภาพเศรษฐกิจ และนิเวศวิทยาของพื้นที่นั้นๆ สภาพการพึ่งพิงให้พื้นที่ป่าไม้ของชุมชนจะมีลักษณะแตกต่างกันตามความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาป่า สภาพของชุมชนสามารถแบ่งออกได้ 3 ลักษณะดังนี้

1. ชุมชนที่อยู่ในพื้นที่เกษตรกรรม เป็นพื้นที่ซึ่งอยู่ไกลจากแหล่งป่าไม้ มีความขาดแคลนไม้ใช้สอยในลักษณะต่างๆ เช่น ไม้เพื่อการก่อสร้าง ไม้เพื่อพลังงาน มีการแข่งขันในการใช้ที่ดินเพื่อกิจการต่างๆ สูง แหล่งป่าไม้ที่จะมีขึ้นได้ จึงเป็นแหล่งป่าไม้ที่ตั้งอยู่บนดินซึ่งจะมีการควบคุม และคุ้มครองโดยหลายหน่วยงาน

2. ป่าชุมชนที่อยู่ใกล้เขตป่าไม้ เป็นชุมชนที่มีการประกอบการเกษตรกรรมซึ่งอาจมีที่ดินไม่เพียงพอ มีความต้องการที่ดินเพิ่มและในขณะเดียวกันได้อาศัยแหล่งป่าไม้ที่อยู่ใกล้เคียงเป็นที่พึ่งพาทางด้านไม้ใช้สอย แหล่งอาหาร ยารักษาโรค แหล่งชมน้ำ

3. ชุมชนที่อยู่ในเขตป่าไม้ เป็นชุมชนที่มีชีวิตพึ่งพิงกับพื้นที่ป่าไม้ ต้องการป่าไม้เป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค แหล่งชมน้ำต่างๆ

ป่าชุมชนที่ได้วิวัฒนาการขึ้นมาในสภาพชุมชนลักษณะต่างๆ ทั้ง 3 ลักษณะในประเทศไทย คือ การรักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้เพื่อประโยชน์ของชุมชน โดยประชาชนได้ร่วมกันรักษาไว้ภายใต้วัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน จากวัตถุประสงค์ในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้ สามารถที่จะแบ่งรูปแบบของป่าชุมชนออกได้เป็น 2 รูปแบบ คือ ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม กับป่าชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ, 2534: 6-8)

รูปแบบที่ 1 ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม

เป็นแบบป่าชุมชนที่ประชาชนได้รักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้ โดยมีวัตถุประสงค์แตกต่างกันออกไปดังนี้

1. การอนุรักษ์ป่าไม้เพื่อประกอบพิธีกรรมตามประเพณี เช่น การรักษาป่าคอนปู่ตาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การรักษาป่าช้าในภาคเหนือ ซึ่งเป็นไปตามประเพณีของท้องถิ่นเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ป่าดังกล่าวจะถูกรักษาไว้โดยไม่มีการทำลาย
2. การอนุรักษ์ป่าไม้เป็นแหล่งชันน้ำ เป็นการรักษาป่าเพื่อเป็นแหล่งชันน้ำให้กับพื้นที่นา หรือพื้นที่ประกอบเกษตรกรรมอื่นๆ หรือเพื่อป้องกันการพังทลายของหน้าดินที่จะชะล้างทรายเข้าสู่พื้นที่นา พื้นที่ป่าชันน้ำของชาวบ้านจะพบได้ในชุมชนของชาวเขาที่มีการทำนา เช่น กะเหรี่ยง และในกลุ่มคนไทยในที่ราบ ป่าเพื่อแหล่งชันน้ำจะถูกรักษาไว้อย่างดี นอกจากเป็นแหล่งชันน้ำแล้วยังเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร และของป่าต่างๆ อีกด้วย
3. การอนุรักษ์ป่าไว้เป็นเขตอภัยทาน เป็นพื้นที่ซึ่งห้ามล่าสัตว์ตัดชีวิตตามหลักของพระพุทธศาสนา เป็นที่ยอมรับไม่มีการล่าสัตว์ตัดชีวิตในอาณาเขตพื้นที่ดังกล่าวและไม่มีการตัดไม้จะรักษาไว้เพื่อความร่มรื่นและเป็นที่พักพิงของสัตว์และมนุษย์ทางด้านจิตใจ เป็นพื้นที่ซึ่งมีความร่มรื่นใช้ในการพักผ่อนหย่อนใจ จะพบเห็นในวัดทั่วไปในภูมิภาคของประเทศ
4. การอนุรักษ์พื้นที่ที่เป็นที่พักผ่อน โดยการเน้นการรักษาสภาพป่าไว้ตามสภาพตามธรรมชาติ ป่าเหล่านี้จะมีจุดสนใจ เช่น ถ้ำ น้ำตก ได้ถูกรักษาไว้เพื่อเป็นของกลางที่ให้ทุกคนในหมู่บ้านได้เข้ามาพักผ่อนหย่อนใจ
5. การอนุรักษ์พื้นที่ไว้เป็นแหล่งอาหารและใช้สอยอื่น โดยทั่วไปราษฎรจะรักษาป่าใกล้หมู่บ้านไว้เพื่อการเก็บหาอาหาร เช่น เห็ด หน่อไม้ ผลไม้ ยาสมุนไพร พื้นที่ป่าได้ถูกรักษาไว้เพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าว เป็นบางครั้งเป็นแหล่งเสริมรายได้เพิ่มให้กับประชาชนในหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียง

รูปแบบที่ 2 ป่าชุมชนแบบพัฒนา

เป็นผลอันเกิดขึ้นมาจากการส่งเสริมให้สร้างป่าชุมชนขึ้นสำหรับหมู่บ้านเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรที่ชาวบ้านจะพึ่งพาอาศัยได้ เนื่องจากขาดแคลนแหล่งป่าไม้เดิมที่มีอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม ไม่สามารถที่จะอำนวยประโยชน์ให้ได้ ป่าชุมชนที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาใหม่จะมีรูปแบบต่างๆ ขึ้นอยู่กับการใช้ที่ดินและสถาบันที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. ป่าชุมชนเพื่อการใช้สอย เป็นป่าที่ได้รับการสร้างขึ้นในบริเวณที่ดิน ประเภทต่างๆ ในหมู่บ้าน เช่น ที่สาธารณะ ที่สองข้างทาง ที่อ่างเก็บน้ำ เพื่อการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ในลักษณะต่างๆ เช่น ฟืน ถ่าน และเพื่อการซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างที่ไม่ใหญ่โต

2. ป่าโรงเรียน เป็นการปลูกป่าขึ้นในบริเวณโรงเรียนเพื่อการศึกษาทางด้านการเกษตรจากโรงเรียนและการใช้ประโยชน์จากรายได้ การจำหน่ายผลประโยชน์จากต้นไม้สำหรับเป็นอาหารกลางวันสำหรับเด็กที่ยากจนในโรงเรียน

3. การพัฒนาวัดป่า เป็นการปลูกต้นไม้ขึ้นในบริเวณวัดหรือสำนักสงฆ์เพื่อให้เกิดความร่มรื่นเหมาะกับการสงบทางด้านจิตใจ และใช้ประโยชน์จากไม้ในกิจกรรมของวัดซึ่งเป็นแหล่งรวมใจของประชาชนในท้องถิ่นในพิธีเทศกาลทำบุญต่างๆ

4. การกันที่ดินไว้เป็นป่าจำนวนร้อยละ 20 ของพื้นที่จัดสรรที่ดิน เพื่อเป็นแหล่งใช้สอยของหมู่บ้านที่ได้รับจากการจัดที่ดินตามมติของคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติ เมื่อวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2499 เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยของชุมชน

5. การจัดการป่าของชาติให้เป็นป่าชุมชน ตามในมติของที่ประชุมคณะกรรมการพัฒนาที่ดิน ครั้งที่ 4/2530 เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม 2530 ให้กับพื้นที่ป่าที่เหลืออยู่ไม่เกิน 500 ไร่ และไม่ติดกับป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า สำหรับเป็นป่าชุมชนโดยให้องค์กรของหมู่บ้าน ตำบล เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน สภาตำบลเป็นผู้ดูแล

การจัดการป่าชุมชนเป็นการนำความรู้ทางด้านวิชาการป่าไม้และด้านอื่นๆ เข้าไปดำเนินการต่อป่าชุมชน เพื่อใช้สนองความต้องการของชุมชนตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้อย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ ซึ่งมีอยู่ 2 รูปแบบ คือการจัดการผลผลิตและการจัดการผลประโยชน์ตามรายละเอียดต่อไปนี้ (ชาญณรงค์ ขยันกิจ, 2535: 579-580)

1. การจัดการผลผลิตป่าชุมชน เป็นการจัดการเพื่อเพิ่ม ปรับปรุง รักษา ผลผลิตป่าให้มีความยั่งยืนซึ่งมีหลายประการ แต่ที่สำคัญสามารถจำแนกได้ 4 ประการ คือ การซำกล้าไม้ การปลูกป่า การบำรุงรักษา การป้องกันรักษาป่า

1.1 การเพาะซำกล้า การจัดเตรียมกล้าไม้นับได้ว่าเป็นหัวใจของการปลูกสร้างป่าชุมชนหรือบำรุงรักษาป่าในรูปแบบเศรษฐกิจและรูปแบบเอนกประสงค์ ในการจัดเตรียม กล้าไม้ องค์กรประชาชนที่รับผิดชอบจำเป็นจะต้องมีผู้มีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับเทคนิควิธีการและขั้นตอนต่างๆ เพื่อการจัดเตรียมกล้าไม้สามารถดำเนินการไปด้วยดีตามลำดับขั้นตอน คือ การเลือกชนิดพันธุ์ไม้ให้เป็นไปตามความต้องการของชุมชนและเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น วิธีทำแหล่งเพาะซำกล้าไม้ประจำหมู่บ้าน การจัดหาและเตรียมเมล็ดไม้และการเพาะเมล็ด ฯลฯ

1.2 การปลูกป่า เป็นกิจกรรมที่ปลูกป่าขึ้นใหม่หมดในพื้นที่ว่างเปล่าหรือปลูกเสริมในป่าธรรมชาติประกอบด้วยหลายขั้นตอนตามหลักการวิชาการป่าไม้ เช่น การเตรียมพื้นที่ ได้แก่ การถางพื้นที่ การปักหลักหมายระยะปลูก ขุดหลุม และการปลูก

1.3 การบำรุงรักษาป่า เป็นกิจกรรมที่ทำหลังจากการปลูกป่าเสร็จแล้วเพื่อให้ต้นไม้ที่ปลูกไว้เจริญเติบโต ได้ดีสามารถเอื้ออำนวยประโยชน์ตามความต้องการของชุมชน การดำเนินงานให้มีการบำรุงรักษาอย่างเพียงพอ จึงจะสามารถสนองผลให้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ได้ การบำรุงรักษาป่าชุมชนที่สำคัญ เช่น การปลูกซ่อมต้นไม้ที่ตาย การกำจัดวัชพืชการป้องกันไฟป่า การป้องกันสัตว์เหยียบย่ำต้นไม้ การป้องกันโรคและแมลง การถากกิ่งและการตัดสารขยายระยะ

1.4 การป้องกันการรักษาป่า เป็นกิจกรรมที่ดำเนินการในป่าชุมชนแบบอนุรักษ์โดยชุมชนรักษาป่าธรรมชาติให้คงสภาพ กิจกรรมการรักษาป่า ได้แก่

1.4.1 กำหนดขอบเขตของป่าที่ทำการรักษา

1.4.2 ตรวจสอบดูแลป่าอย่างสม่ำเสมอทั้งกลางวันและกลางคืน มิให้มีการลักลอบตัดไม้บุกรุกพื้นที่เพื่อเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว

1.4.3 ทำแนวกันไฟ เพื่อป้องกันไฟป่าและดับไฟป่า

1.4.4 กำหนดมาตรการให้การควบคุมดูแลรักษาป่า

2. การจัดการผลประโยชน์ป่าชุมชน คือ การจัดการแบ่งสรรปันส่วน การใช้ประโยชน์ของป่าชุมชนให้ตรงกับความต้องการที่หลากหลายของชุมชน ประโยชน์ที่ชุมชนในท้องถิ่นต้องการจากป่าจะเป็นสิ่งกำหนดวัตถุประสงค์ในการปลูกป่า และรักษาป่าไว้เป็นของชุมชนซึ่งจะเป็นการใช้ประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม แต่โดยทั่วไปจะเป็นการใช้ประโยชน์ที่สนองต่อความจำเป็นขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิต อย่างไรก็ตามสามารถสรุปการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนของประชาชนในท้องถิ่นได้ 2 รูปแบบดังนี้

2.1 การใช้ประโยชน์ของผลิตผลไม้และของป่า ชุมชนในท้องถิ่นได้รับประโยชน์จากป่าในรูปแบบนี้คือ

2.1.1 เป็นแหล่งไม้เชื้อเพลิง โดยปกติประชาชนในชนบทจะใช้ไม้ฟืนเป็นเชื้อเพลิงสำหรับหุงหาอาหารประจำวันและให้ความอบอุ่นในฤดูหนาว โดยเก็บเศษไม้ ปลายไม้ที่แห้ง ๆ หรือไม้ที่ยืนต้นตายในป่าธรรมชาติที่รักษาไว้หรือตัดไม้จากป่าที่ชุมชนปลูกขึ้นมาใหม่สำหรับเป็นแหล่งไม้ใกล้บ้าน

2.1.2 เป็นแหล่งไม้สำหรับทำที่อยู่อาศัยและเครื่องมือใช้ต่างๆ ประชาชนในชนบทส่วนใหญ่ใช้ไม้ในการก่อสร้างที่อยู่อาศัย ซ่อมแซมบ้านเรือน และทำเครื่องมือในการเกษตรและอื่นๆ เช่น ค้ำเครื่องมือ เครื่องจักรสานต่างๆ บางท้องถิ่นมีการเก็บใบพลวงมาทำหลังคา ฯลฯ

2.1.3 เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ ประชาชนในชนบทจะดำรงชีพโดยอาศัยอาหารที่ได้จากป่าในหลายรูปแบบ ซึ่งได้จากส่วนต่างๆ ของต้นไม้ ได้แก่ ยอด ดอก ใบ ฯลฯ และในรูปของป่าบางชนิด เช่น เห็ด น้ำผึ้ง นอกจากจะเป็นแหล่งอาหารสำหรับมนุษย์แล้วป่ายังเป็นแหล่งอาหารสัตว์อีกด้วย

2.1.4 เป็นแหล่งยารักษาโรค ประชาชนในชนบทได้อาศัยต้นไม้หรือของป่าบางชนิดที่รู้จักกันแพร่หลาย ได้แก่ สมุนไพรต่างๆ ในการรักษาโรคเบื้องต้นก่อนจะถึงมือแพทย์สมัยใหม่

2.1.5 เป็นแหล่งรายได้เสริม ประชาชนในชนบทนอกจากจะอาศัยป่าเป็นแหล่งอาหารในการดำรงชีพแล้ว ยังสามารถเก็บรวบรวมอาหารจากป่าและของป่าไปขายเพื่อเป็นรายได้เสริมให้แก่ครอบครัวอีกทางหนึ่งหรืออาจจะช่วยกันปลูกป่าขึ้นมาใหม่ในพื้นที่ที่ไม่มีมีเงื่อนไขเกี่ยวกับระเบียบและกฎหมายเมื่อถึงคราวตัดไปขายเป็นรายได้ เช่น การปลูกสร้างสวนป่าชุมชน โศภณบุรี จังหวัดมหาสารคาม

2.2 การใช้ประโยชน์จากการบริการ ชุมชนในท้องถิ่นได้รับประโยชน์จากป่าในรูปแบบนี้คือ

2.2.1 เป็นแหล่งชับน้ำ ป่าไม้เป็นแหล่งธรรมชาติที่ดูดซับน้ำไว้ให้มีน้ำไหลสม่ำเสมอและสามารถเอื้ออำนวยประโยชน์ให้แก่ประชาชนในชนบทได้อุปโภคบริโภค และใช้ในการเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของประชาชนในชนบท

2.2.2 เป็นแหล่งรักษาภาวะแวดล้อม เช่น การปลูกป่าไม้เป็นแนวกันลม พืชให้ร่ม การรักษาป่าห้วยน้ำเพื่อควบคุมการพังทลายของดินสู่ไร่นา การปลูกต้นไม้สองข้างทางรอบอ่างเก็บน้ำ รอบหมู่บ้าน การรักษาป่าเพื่อเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ และเป็นที่อยู่ของสัตว์จำพวกนก กระรอก เป็นต้น

2.2.3 เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาหรือความเชื่อในท้องถิ่น เช่น ป่าช้า ป่าปู่ตา วัดป่า เป็นต้น

ความเข้าใจพื้นฐานเรื่องป่าชุมชน

โดยพื้นฐานสังคมชนบทไทย ชาวบ้านส่วนอาศัยพึ่งพาป่าทั้งในแง่ปัจจัย 4 ได้แก่ อาหาร สมุนไพร เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัยมาช้านาน นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้พึ่งพาน้ำจากป่าใช้ทำนา อาศัยผลผลิตจากป่าเป็นเพื่อสร้างรายได้พอยังชีพ อีกทั้งป่ายังเป็นแหล่งที่มาของความเชื่อ ประเพณีซึ่งเป็นฐานความสัมพันธ์ของชุมชน บทบาทของป่าต่อความอยู่รอดชุมชนจึงมีมาช้านาน

ชุมชนพื้นเมืองจำนวนมากไม่น้อยจึงมีวัฒนธรรมในการรักษาป่า เช่น รูปแบบความเชื่อเรื่องผีที่ดูแลป่าต้นน้ำ แบบแผนการผลิต การเกษตร การใช้ทรัพยากรที่ใช้ป่าอย่างทะนุถนอม ซึ่งมีความแตกต่างกันหลากหลายไปตามภูมินิเวศและวัฒนธรรมในแต่ละแห่ง เมื่อป่าอันเป็นฐานชีวิตของพวกเขากำลังถูกทำลาย ไม่ว่าจะเป็นการสัมปทานไม้ในยุคก่อน การขยายตัวของพืชพาณิชย์ที่ต้องการใช้พื้นที่มาก การเจริญเติบโตของธุรกิจอุตสาหกรรมที่เข้ายึดครองพื้นที่ป่า การเข้ามาตัดไม้ เก็บผลผลิตจากป่าจากบุคคลภายนอกหรือแม้กระทั่งภายในชุมชนเองที่จะทำให้ป่าเสื่อมโทรมได้ โดยที่เจ้าหน้าที่ป่าไม้ไม่สามารถเข้ามาช่วยดูแลอย่างใกล้ชิดและต่อเนื่องได้ หรือหลากหลายกรณีเจ้าหน้าที่รัฐกลับปล่อยปะละเลยให้เกิดการทำลายป่าหรือยึดพื้นที่ป่าเป็นของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ การมีโครงการพัฒนาต่างๆ ที่เข้ายึดครองป่าของชุมชนและกีดกันไม่ให้ชุมชนพึ่งพาป่าได้อีกต่อไป สถานการณ์ดังกล่าวส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดของป่าและชุมชนอย่างมาก ทำให้ชุมชนจำนวนมากไม่น้อยต้องดำเนินการรักษาป่าอย่างจริงจัง เพื่อให้ระบบนิเวศ แหล่งอาหาร สมุนไพร แหล่งต้นน้ำสำหรับการเกษตรและพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อของชาวบ้านยังคงอยู่ต่อไป และฐานทรัพยากรดังกล่าวยังเป็นทุนทางสังคมของชาวบ้านที่ใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง เสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นของชุมชนได้ “ป่าชุมชน” เป็นศัพท์ใหม่สำหรับชาวบ้านในขณะที่แต่ละชุมชนมีการจัดการป่าอย่างต่อเนื่องยาวนานอยู่แล้วเพียงแต่ชาวบ้านไม่ได้เรียกว่าป่าชุมชนเท่านั้น คำว่าป่าชุมชนถูกสร้างขึ้นมาเพื่อทำความเข้าใจกับสังคมและเป็นเหมือนคำจำกัดความแบบกว้างๆของการจัดการป่าโดยคนในท้องถิ่น แต่ในระดับพื้นที่จะมีรายละเอียดของแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน หลากหลายซึ่งมีทั้งความเหมือนและแตกต่างกัน ป่าชุมชนเป็นแนวคิดที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของป่าไม้กับชุมชนในลักษณะที่ว่า การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนต้องพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้ เนื่องจากป่าไม้เป็นแหล่งอาหารสมุนไพรที่สามารถนำมารักษาโรค และคนในชุมชนได้อาศัยป่าเป็นแหล่งวัตถุดิบเพื่อนำไม้มาก่อสร้างที่อยู่อาศัย หากป่าถูกบุกรุกแผ้วถางทำให้จำนวนพื้นที่ป่าไม้ลดลงย่อมทำให้สิ่งที่คนในชุมชนต้องควรลดปริมาณลงไปด้วย และส่งผลกระทบต่อโดยตรงต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน (สุนิลา ทนุผล และนำชัย ทนุผล, 2540: 14)

ป่าชุมชนซึ่งอยู่ในชุมชนที่สืบทอดวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่องนั้น จะพบลักษณะป่าชุมชนที่อิงอยู่กับระบบทั้งสองระบบ ระบบเศรษฐกิจและระบบคุณค่า ส่วนรายละเอียดลักษณะป่าเป็นป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอยหรือป่าอื่นๆ ขึ้นอยู่กับลักษณะทางนิเวศวิทยาของแต่ละพื้นที่ถ้าระบบนิเวศเป็นภูเขา มีน้ำไหล มีที่ราบน้อย ระบบป่าชุมชนและระบบเหมืองฝายจะเกิดขึ้นเหมือนที่ภาคเหนือ แต่ถ้าระบบนิเวศเป็นแบบลอนคลื่นจะมีลักษณะนิเวศแบบป่าโคก โดยมีการทำนาแบบหมุนเวียน ซึ่งเป็นการจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรตามลักษณะทางนิเวศและเขตของตัวเองเพราะฉะนั้น เมื่อหลุดจากประสบการณ์ที่อยู่แล้วในชุมชนเก่า และขยายไปสู่ชุมชนใหม่ๆ ที่เกิดจากการโยกย้ายถิ่น

ฐานครั้งล่าสุดอันเนื่องจากพืชเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้เกิดชุมชนผสมกันระหว่าง ลัวะ ลาว เขมร หลายเผ่าพันธุ์แต่มาตั้งถิ่นฐานที่เดียวกันแล้วไม่มีรากเหง้าทางวัฒนธรรมเดียวกัน ลักษณะป่าชุมชนที่สืบเนื่องกันมาจะเชื่อมโยงไปถึงกลุ่มเหล่านี้ได้อย่างไร นับว่าเป็นเรื่องที่ยากมาก เพราะเพียงเรื่องความขัดแย้งในชุมชนก็มากมายอยู่แล้ว เมื่อมีคนหลายๆ ชาติพันธุ์มาอยู่ รวมกัน วัฒนธรรมได้ผสมผสานกันไปหมด ชุมชนใหม่ที่เป็นชุมชนชาวไร่จะมีลักษณะความต้องการทางเศรษฐกิจสูงและการครองชีพมีลักษณะเป็นการซื้อขายทั้งสิ้น ต้องใช้ความละเอียดอ่อนในการร่วมงานเพื่อทำให้เกิดป่าชุมชนมากขึ้น แต่ว่ารากเหง้าเดิมที่ติดมายังคงมีอยู่จึงพอมิทางเป็นไปได้ จากประสบการณ์การทำงานป่าชุมชนหรือมูลนิธิฯ ทำให้กลุ่มที่เป็นชุมชนชาวไร่จะสะท้อนประสบการณ์ที่ชาวบ้านได้กลับมาารวมกัน และพูดคุยเรื่องการดูแลรักษาป่าคั้งนั้นป่าชุมชนในแง่นี้เข้าใจว่าจะสัมพันธ์กับค่าที่ชุมชนจะเกาะเกี่ยวหรือรวมตัวเป็นชุมชนอย่างสืบเนื่องได้อย่างไร การเกาะเกี่ยวกันจะทำให้ชุมชนมีแรงมากพอที่จะปะทะกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและสร้างสรรค์ให้เกิดประโยชน์กับตัวเอง ในแง่เศรษฐกิจป่าเป็นแหล่งอาหาร เป็นหลักของระบบเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากินซึ่งมีมูลค่ามหาศาล ค่าจ้างแรงงานในระบบอุตสาหกรรมเทียบไม่ได้กับระบบเศรษฐกิจแบบนี้ รายได้วันละ 70-90 บาท จากภาคอุตสาหกรรมอาจกล่าวได้ว่าน้อยไปหรือต่ำไปเมื่อเปรียบเทียบกับระบบเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากินในป่าเช่นนี้ นอกจากนั้นการหาอยู่หากินในป่ายังมีลักษณะของการกระจายรายได้ได้อยู่ในนั้นด้วยเพราะว่าทุกคนมีสิทธิเข้าไปหากินตามความขยันขันแข็งของแต่ละคน ภายใต้กฎระเบียบที่ช่วยกันรักษาป่าชุมชน นอกจากจะมีลักษณะเป็นการอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศแล้ว ยังมีลักษณะเป็นงานพัฒนาระบบชนบทอีกแบบหนึ่งที่จะช่วยพัฒนาเศรษฐกิจของชาวบ้านได้ดีขึ้นด้วย (ภาคภูมิ วิชาณดิวัฒน์, 2537: 28-29)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2546: 2) ได้กำหนดความหมายป่าชุมชน คือ รูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำเอาความต้องการพึงพิงป่าของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่าและให้ประชาชนผู้ได้รับประโยชน์จากป่าดังกล่าวเป็นผู้กำหนดแผนการและควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพื่อผลประโยชน์ต่อเนื้ออย่างสม่ำเสมอตามความต้องการของชุมชน ส่วน ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2532: 162) กล่าวว่าป่าชุมชนเป็นแบบแผนการใช้ทรัพยากรที่มีป่าเป็นศูนย์กลางของการผลิต และการดำรงชีวิตของชาวบ้าน โดยมีพวกเขาเป็นผู้จัดการและได้รับประโยชน์ พื้นที่ป่าได้จัดแบ่งหรือกำหนดไว้ให้เป็นของชุมชน มีการจัดการโดยชุมชนและเพื่อนชุมชนจะได้นำไปใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและถาวรตามกฎเกณฑ์ที่ชุมชนได้กำหนดไว้ ทั้งนี้จะต้องสอดคล้องกับความเชื่อเป็นและวัฒนธรรมของประชาชนในพื้นที่ท้องถิ่นนั้นๆ เป็นสำคัญ ป่าชุมชนดังกล่าวจะเป็นป่าธรรมชาติดั้งเดิมหรือเป็นป่าที่ชุมชนได้ช่วยกันปลูกสร้างขึ้นมาก็ได้และเป็นกรรมสิทธิ์ของชุมชน โดยมี

ส่วนรวม เพื่อเป็นการทำความเข้าใจง่ายขึ้น สำหรับ สมชัย เบญจชัย (2543: 6) ได้กล่าวสรุปว่า ป่าชุมชนเป็นพื้นที่ที่มีต้นไม้ซึ่งให้ประโยชน์แก่ราษฎรทั้งทางตรงและทางอ้อมด้านระบบนิเวศประโยชน์จากเนื้อไม้และผลผลิตของป่า ทั้งนี้อาจมีอาณาบริเวณพื้นที่หนึ่งหรือเป็นแถวเป็นแนวตามริมถนนหรือคลองส่งน้ำก็ได้ นอกจากนี้ คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (2546: 17) ได้ระบุไว้ว่า ป่าชุมชนหมายถึงพื้นที่ป่าทั้งที่เป็นป่าบกและป่าชายเลนรอบชุมชนหรือใกล้เคียงกับชุมชน โดยที่ชุมชนใช้อาศัยทำมาหากินและเลือกใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนทั้งในเชิงเศรษฐกิจและการรักษาระบบนิเวศ โดยชุมชนเป็นผู้วางแผน ตัดสินใจว่าต้องการอะไรจากป่า ต้องการเมื่อไร จะดูแลรักษาฟื้นฟู และพัฒนาป่าชุมชนอย่างไร มีขอบเขตขนาดไหนที่ชุมชนจะดูแลรักษาทั่วถึง โดยทั้งนี้แผนการจัดการป่าชุมชนอาจจะกำหนดเป็นลายลักษณ์อักษรหรือเป็นจารีตประเพณี เป็นวิถีชีวิตในการจัดการป่าก็ได้ขึ้นอยู่กับชุมชนเป็นผู้กำหนด ในทำนองเดียวกัน กรมป่าไม้ (2535: 2) ได้ให้ความหมายกว้างว่าเป็นป่าซึ่งประชาชน กลุ่มประชาชนหรือสถาบันในชุมชนนั้น ในความหมายเฉพาะคือ รูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำองค์ประกอบของความ ต้องการของประชาชนและประชาชนผู้รับประโยชน์เข้าร่วมในชุมชนนั้น

ส่วน โกมล แพรกทอง (2533: 9-12) ได้สรุปไว้ว่า ป่าชุมชนเป็นรูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำเอาความต้องการของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่านั้น และให้ประชาชนผู้ได้รับประโยชน์จากป่าดังกล่าวเป็นผู้ดำเนินการ และควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้เพื่อผลประโยชน์ต่อเนื่อง ในขณะเดียวกัน เกรียงศักดิ์ ถนอมพันธ์ (2544: 7-8) ได้กล่าวว่า ป่าชุมชนประกอบไปด้วยเนื้อที่ป่าไม้ประมาณ 50-100 ไร่ หรือมากกว่านั้น เกิดจากเอกชนหรือคณะชุมชนสนใจบริจาคที่ดินหรือให้เงินอุดหนุนเพื่อไปดำเนินการตามโครงการ พื้นที่ป่าไม้ดังกล่าวนี้จะมีโฉนดขึ้นทะเบียนไว้เป็นที่สาธารณะโดยมีคณะกรรมการแห่งท้องถิ่นนั้นๆ เป็นผู้ควบคุมดูแล ซึ่งคณะกรรมการดังกล่าวจะมีแผนการจัดการป่าโดยอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมป่าแห่งรัฐ หรือจากพนักงานป่าไม้ท้องถิ่นเพื่อดำเนินการป่าชุมชนให้เป็นไปตามความมุ่งหมาย ป่าชุมชนได้มีการดำเนินการอยู่ในประเทศไทยมาเป็นเวลานานแล้วตามสภาพการพึ่งพิงป่าของประชาชนที่มีต่อแหล่งป่าที่อยู่ใกล้เคียงหมู่บ้านต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบการใช้ประโยชน์จากป่าแตกต่างกันออกไป ตามสภาพภูมิประเทศ นิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และสังคม

จากความหมายต่างๆ และองค์ประกอบเหล่านี้เอง เราจะเห็นสาระสำคัญของป่าชุมชนอยู่ 3 ประการคือ

1. ต้องมีพื้นที่เพื่อเป็นพื้นที่ที่ชุมชนเข้าไปจัดการเพื่อประโยชน์ของชุมชน
2. ต้องมีขบวนการของชุมชน ในการเข้าไปจัดการเพื่อประโยชน์ของชุมชน

3. ต้องมีการใช้ประโยชน์จากป่าตามความประสงค์ของชุมชนอย่างยั่งยืนสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าป่าชุมชน คือพื้นที่ซึ่งได้รับการจัดการโดยขบวนการของชุมชนเพื่อให้เกิดประโยชน์ตามความประสงค์ของชุมชนอย่างยั่งยืนนั่นเอง (สำนักงานส่งเสริมการปลูกป่า, 2537: 3)

หลักการสำคัญในการที่จะวัดความเป็นป่าชุมชนจะมีประเด็นต่างๆ ให้พิจารณาดังต่อไปนี้คือ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2546: 17)

1. เชื่อมโยงระบบสังคมวัฒนธรรมเข้ากับเรื่องป่าและทรัพยากรในป่า ป่ายังคงอยู่ได้และปรับตัวร่วมกับชุมชน คนสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ รักษาป่า และป่าก็สร้างสรรค์วัฒนธรรมชุมชน คนกับป่าอยู่ด้วยกัน พึ่งพากันไม่แยกกัน
 2. เป็นการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวมที่มองทรัพยากรต่างๆ ของชุมชนล้วนสัมพันธ์กัน แม้จะพุ่งประเด็นที่ป่าแต่ไม่แยกส่วนกับการจัดการทรัพยากรทั้งหมด
 3. รูปแบบการจัดการหลากหลาย เป็นได้ทั้งป่าอนุรักษ์และป่าเพื่อเศรษฐกิจจัดการแบบประเพณีหรือสร้างสรรค์ใหม่ได้โดยมีเงื่อนไขของชุมชนเป็นตัวกำหนด
 4. ป่าที่ชุมชนใช้ประโยชน์ไม่ได้ ไม่ใช่ป่าชุมชน เพราะชุมชนได้เลือกที่จะดูแลรักษาป่าแทนการล้างผลาญเพื่อประโยชน์เฉพาะหน้า ดังนั้นชุมชนมี “ค่าเสียโอกาส” ที่ไม่ล้างผลาญชุมชนจึงควรได้ประโยชน์จากป่าเป็นแรงจูงใจตราบดีที่ไม่ได้ทำลายทรัพยากร
 5. เป็นป่าธรรมชาติหรือป่าปลูกขึ้นมาใหม่ก็ได้ แต่ต้องมีขอบเขตที่ชาวบ้านสามารถจำแนกขนาดของพื้นที่ได้ การกำหนดขอบเขตอาจจะกระทำร่วมกันระหว่างชุมชนก็ได้
 6. กรรมสิทธิ์ในที่ดินจะเป็นของรัฐหรือสาธารณะก็ได้ แต่ชุมชนมีอำนาจในการบริหารจัดการอย่างอิสระ โดยองค์กรตัวแทนที่แท้จริงของชุมชน
 7. เป็นการจัดการโดยชุมชน สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วม จุดประสงค์และเป้าหมายของการจัดการป่าสอดคล้องกับความต้องการของคนส่วนใหญ่ในชุมชน
 8. เป็นระบบการจัดการร่วม ที่เปิดโอกาสให้มีการตรวจสอบภายในชุมชนและให้รัฐและสาธารณะสามารถตรวจสอบได้
 9. กฎเกณฑ์ในการบริหารจัดการป่าและทรัพยากร กำหนดและตัดสินใจโดยองค์กรชุมชน
- คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (2546: 19-20) ได้แบ่งประเภทของป่าชุมชนไว้ดังนี้

1. ป่าชุมชนตามประเพณีที่สืบทอดกันมาได้แก่

1.1 ป่าหวงห้าม อนุรักษ์เพื่อประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ

1.2 ป่าต้นน้ำเป็นพื้นที่ป่าที่ชุมชนเก็บรักษาไว้เป็นต้นน้ำลำธาร

1.3 ป่าใช้สอยเป็นพื้นที่ป่าที่แยกไว้เพื่อชุมชนได้ใช้ประโยชน์โดยเฉพาะ เช่น เลี้ยงสัตว์ เก็บผลผลิตจากป่า เป็นต้น

2. ป่าชุมชนที่ริเริ่มโดยท้องถิ่น มักเป็นกรณีชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ที่ผสมผสานกันหลากหลายวัฒนธรรม อาจไม่ใช่ประเพณีดั้งเดิมแต่ชุมชนท้องถิ่นเห็นความจำเป็นที่จะต้องรักษาป่าขึ้นมาเพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง เช่น กัดค้ำการทำลายป่า การรักษาแหล่งต้นน้ำ การสร้างความมั่นคงทางอาหารและปัจจัยใช้สอย การสงวนพื้นที่ดินไว้ให้แก่ชุมชน เป็นต้น

3. ป่าชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก เช่น องค์กรการพัฒนาเอกชน รัฐบาล เป็นต้น

จากการสำรวจป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบนพบว่า มีป่าชุมชนตามประเพณีร้อยละ 15 ป่าชุมชนที่เกิดจากการริเริ่มท้องถิ่นร้อยละ 29 โดยมีป่าชุมชนที่เกิดจากการต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกร้อยละ 41 และป่าชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอกร้อยละ 10 ป่าชุมชนทั้ง 3 ประเภทที่กล่าวมานี้ล้วนแล้วแต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานเดียวกันก็คือ การอนุรักษ์และรักษาป่าทั้งสิ้น

ส่วน ปรีศนา พรหมมา (2543: 50) ระบุว่า โดยทั่วไปชาวบ้านจะแบ่งพื้นที่ป่าออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

1. พื้นที่อาศัยที่มีการใช้ประโยชน์ เช่น การสร้างบ้านเรือน โรงเรียน วัด โบสถ์ อนามัย
2. พื้นที่ทำกิน ประกอบด้วย ที่นา ที่สวน ที่ไร่
3. พื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการใช้สอย เช่นการหาฟืน ไม้สร้างบ้าน เครื่องใช้ไม้สอย แหล่งอาหาร รวมถึงการเก็บสมุนไพร

4. พื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ (รวมถึงพื้นที่ป่าตามความเชื่อด้วย) พื้นที่ดังกล่าวชาวบ้านจะไม่ไปตัดไม้หรือล่าสัตว์ แต่จะเก็บรักษาพื้นที่นี้ไว้เป็นต้นน้ำลำธารของหมู่บ้านต่อไป

แนวคิดในการจัดการป่าชุมชน

การจัดการป่าชุมชน

กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ (2534: 7-10) ได้กล่าวไว้ว่า การจัดการป่าชุมชนได้มีการวิวัฒนาการตนเองตามลำดับ ตามสภาพความต้องการใช้ประโยชน์ในท้องถิ่นที่อยู่ใกล้ป่า

และตามสภาพความเชื่อถือและประเพณีนิยมในแต่ละท้องถิ่น การจัดการป่าชุมชนในประเทศไทย ได้มีรูปแบบการพัฒนาในลักษณะต่างๆ คือ 1) การสงวนป่าไม้โดยชุมชน 2) การจัดการป่าเพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยชุมชน 3) การจัดการป่าชุมชนในที่จัดสรรที่ดิน 4) การปลูกป่าชุมชน 5) การจัดการป่าธรรมชาติเป็นป่าชุมชน

1. การสงวนป่าไม้โดยชุมชน

ในท้องถิ่นต่างๆ ของชนบทไทยความเชื่อซึ่งราษฎรมีต่อป่าไม้ได้สร้างเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมากมาย ซึ่งสามารถเล่าต่อกันมาหลายชั่วอายุคน อย่างไรก็ตามในท้องที่ต่างๆ ของประเทศไทยสามารถที่จะเห็นป่าซึ่งราษฎรได้ยึดถือไว้เป็นป่าของหมู่บ้าน อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวน้ำใจของราษฎรในหมู่บ้านดังกล่าวอาจจะเก็บรักษาไว้เพื่อเป็นป่าช้าหรือป่าหวงในภาคเหนือ ซึ่งชาวบ้านรักษาไว้เป็นสถานที่เผาศพของหมู่บ้านหรือเป็นที่อยู่ของบรรพบุรุษที่ตายไปแล้ว เช่น ป่าปู่ตาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในบางพื้นที่สภาพป่าไม้ไม่ได้ถูกรักษาไว้เพื่อเป็นแหล่งซบหน้าของหมู่บ้าน เป็นเขตอภัยทาน จากความเชื่อถือเหล่านี้ได้เป็นส่วนรักษาป่าในพื้นที่บางแห่งให้ยืนยาวตลอดมาโดยไม่ได้รับผลกระทบใดๆ จากการลักลอบตัดฟันไม้หรือการบุกรุกเพื่อเปิดป่า สภาพป่าในพื้นที่เหล่านี้ได้ถูกรักษาไว้ด้วยความรักและหวงแหนของราษฎร โดยมีกติกาที่ยอมรับกันในการรักษาป่าไว้ แนวความคิดเกี่ยวกับการมีพื้นที่ป่าสำหรับหมู่บ้านจึงเกิดขึ้นมานานแล้ว โดยไม่มีหลักฐานยืนยันแน่นอนว่าได้เกิดขึ้นเมื่อไร เนื่องจากมิได้มีการจัดทำทะเบียนไว้จึงไม่สามารถที่จะหาข้อมูลที่จะหาข้อมูลที่แน่นอน

2. การจัดการป่าเพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยชุมชน

อาชีพการทำไม้และความต้องการใช้สอยของราษฎรในท้องถิ่น มีผลให้มีการจัดระบบการทำไม้ที่เปิดโอกาสให้ราษฎรในท้องถิ่นได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าใกล้ชุมชน เช่น ในช่วงปี พ.ศ. 2444 กรมป่าไม้ได้มีการประกาศข้อบังคับว่าด้วยการทำไม้สักรายย่อยในเขตภาคพื้นพิภพโลก เพื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรที่มีอาชีพทำไม้ในท้องที่ได้ทำไม้ในพื้นที่บางแห่ง และได้กำหนดให้มีระเบียบว่าด้วยการให้ทำไม้ขอนสักและไม้ที่ตัดโค่นไว้แล้วเพื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรในพื้นที่ได้ทำไม้เพื่อเพิ่มรายได้และสงวนอาชีพ ซึ่งนับเป็นบทบาทที่กรมป่าไม้เข้าไปเกี่ยวข้องกับการจัดให้มีป่าชุมชนเป็นครั้งแรก

3. การจัดการป่าชุมชนในที่จัดสรรที่ดิน

สำหรับการยอมรับแนวความคิดทางด้านการจัดการชุมชนที่ปรากฏขึ้นเป็นหลักฐานนั้น ปรากฏว่าในช่วงการจัดสรรที่ดินให้ราษฎรตามประมวลกฎหมายที่ดินนั้น ได้มีการประชุมคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติ ครั้งที่ 1/2499 เมื่อวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2499 ได้มีการพิจารณาโครงการจัดสรรที่ดินซึ่งผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง ผู้ว่าราชการจังหวัดสตูลและผู้ว่าราชการ

จังหวัดจันทบุรีเสนอขออนุมัติโครงการจัดที่ดินเพื่อประชาชนอยู่อาศัยและประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพตามควรแก่สภาพ ที่ประชุมได้อนุมัติโครงการและมติให้จังหวัดดำเนินการโครงการได้ และให้เจ้าหน้าที่กันเขตป่าไม้เพื่อให้ราษฎรมีไม้ใช้และเพื่อรักษาความชุ่มชื้นของดิน ซึ่งจากผลของมติที่ประชุมคณะกรรมการจัดที่ดินครั้งนี้ก็ได้มีการประชุมร่วมกันระหว่างกรมป่าไม้และกรมที่ดิน และได้วางหลักเกณฑ์และรายละเอียดในการกันเขตภายในบริเวณที่ดินผืนใหญ่ที่จะจัดให้ประชาชนตามโครงการของคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติดังนี้

3.1 จัดให้มีเขตป่าไม้เป็นสมบัติส่วนกลาง ประมาณร้อยละ 20 ของเนื้อที่ดินผืนใหญ่นั้น

3.2 ให้นำบุคคลที่ได้รับการจัดสรรที่ดินแต่ละแปลง สงวนต้นไม้ภายในเขตที่ดินที่ได้รับการจัดแบ่งเพื่อรักษาความชุ่มชื้นของดินเพื่อบังลม และเพื่อให้มีไม้ไว้ใช้สอยภายในครอบครัวเป็นแนวหรือเป็นหย่อมๆ ตามความเหมาะสมของรูปที่ดินและภูมิประเทศ

3.3 ให้สงวนต้นไม้ตามแนวถนนสายใหญ่ภายในบริเวณที่ดินผืนใหญ่ที่จัดสรรทั้งสองข้างถนนตามสมควร

แนวทางการกันที่ดินไว้ร้อยละ 20 ของเนื้อที่ดินผืนใหญ่ได้ถือปฏิบัติสำหรับการจัดที่ดินในป่าไม้ของกรมป่าไม้และหน่วยงานราชการต่างๆ ที่เข้ามาดำเนินในเขตที่ดินป่าไม้จนถึงปัจจุบัน

4. การปลูกป่าชุมชน

การปลูกป่าชุมชนมีการดำเนินงานที่ยาวนาน โดยเริ่มจากการส่งเสริมให้ประชาชนร่วมมือกันในการปลูกต้นไม้ในวันสำคัญต่างๆ ในปี พ.ศ. 2489 กรมป่าไม้ได้กำหนดให้หน่วยงานในโรงเรียนและวัดในวันชาติ (24 มิถุนายน พ.ศ. 2484) และได้ถือปฏิบัติเป็นต้นมา และในปีพ.ศ. 2494 จากผลการประชุมขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (Food and Agriculture Organization of the United Nations: FAO) ครั้งที่ 6 ที่ประชุมได้มีมติให้ประเทศสมาชิกจัดให้มีเทศกาลวันปลูกต้นไม้แห่งชาติ (National Arbor Day) คณะรัฐมนตรีจึงได้มีมติเมื่อวันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2495 เห็นด้วยกับกรมป่าไม้ในการถือเอาวันชาติ (24 มิถุนายน) เป็นวันปลูกต้นไม้ประจำปีแห่งชาติ ซึ่งในการดำเนินงานดังกล่าว กรมป่าไม้ได้จัดให้มีหน่วยเพาะชำกล้าไม้พิเศษในที่สวนลุมพินี กรุงเทพฯ เพื่อเพาะกล้าไม้แจกราษฎร และได้แจ้งให้สวนป่า สวนพฤกษศาสตร์ สวนอุทยานเพาะกล้าไม้แจกจ่ายประชาชนเพื่อนำไปปลูกในพื้นที่ต่างๆ และได้ถือปฏิบัติตลอดมาจนถึงปี พ.ศ. 2503 คณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2503 กำหนดให้วันเข้าพรรษาของทุกปีเป็นวันต้นไม้ประจำปีแห่งชาติ จากผลการดำเนินงานดังกล่าวนี้ได้มีการส่งเสริมการปลูกป่าในวันต้นไม้ประจำปีแห่งชาติ ได้พัฒนามาเป็นการปลูกป่าชุมชนในโครงการต่างๆ รวม 16 โครงการ

5. การจัดการป่าธรรมชาติเป็นป่าชุมชน

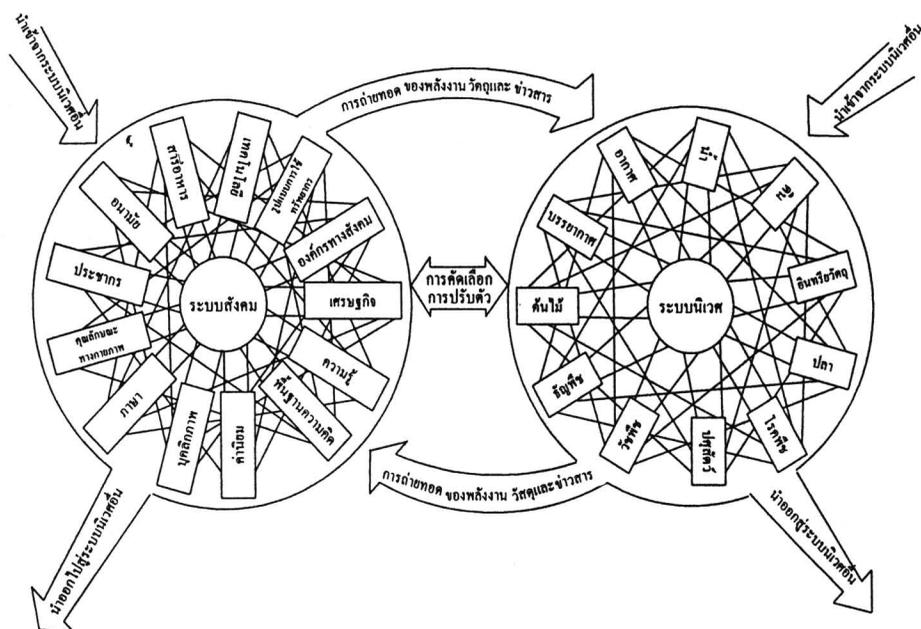
จากผลของการปรับปรุงการจำแนกประเภทที่ดินในพื้นที่ป่าถาวรของชาติ ซึ่งยังมีได้กำหนดให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติและได้มีสภาพเสื่อมโทรมที่ประชุมคณะกรรมการพัฒนาที่ดินครั้งที่ 4/2530 เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2530 ได้เห็นชอบให้กันพื้นที่ป่าไม้ที่เหลืออยู่ไม่เกิน 500 ไร่ และไม่ติดกับป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า หรืออยู่ในพื้นที่ป่าโครงการที่ได้สัมปทานทำไม้ไว้สำหรับเป็นป่าชุมชนโดยประมาณให้องค์กรในระดับหมู่บ้าน ตำบล กรรมการหมู่บ้าน สภาตำบล เป็นผู้ดูแลขณะนี้ได้อยู่ระหว่างการสำรวจพื้นที่ซึ่งมีได้อยู่ในขั้นตอนการดำเนินการแต่อย่างไร

ป่าไม้มีความจำเป็นต่อชีวิตของมนุษย์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ในทางตรงป่าไม้ให้อาหาร เครื่องนุ่งห่มที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ส่วนทางอ้อม ป่าไม้ให้น้ำ อากาศและสิ่งแวดล้อมที่ดีต่อมนุษย์ อย่างไรก็ตามในสังคมของมนุษย์ที่ได้เปลี่ยนแปลงไปตามผลของวิวัฒนาการของเศรษฐกิจ และการปรับตัวตามการเปลี่ยนแปลงอารยธรรมทำให้มีความต้องการอันหลากหลายเกิดขึ้น อันเป็นผลให้ความต้องการใช้ประโยชน์จากป่าไม้เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพการพัฒนาของท้องถิ่น การประกอบอาชีพและการตั้งถิ่นฐานความสำคัญของป่าไม้ชุมชน คือ การใช้ประโยชน์จากป่าไม้สามารถตอบสนองความต้องการอันหลากหลายของมนุษย์ที่เกิดขึ้นเฉพาะจุดเฉพาะที่ การป่าไม้ชุมชนจึงเป็นการป่าไม้ที่มุ่งเน้นถึงกลุ่มผู้ได้รับประโยชน์จากป่าซึ่งมีระดับการพัฒนาที่ก้าวหน้าและล่าหลังในระดับต่างๆกัน การป่าไม้ชุมชนจึงเป็นการป่าไม้ที่เน้นพื้นที่ เน้นถึงท้องถิ่น โดยเฉพาะการเน้นถึงการร่วมมือร่วมใจของผู้ได้รับประโยชน์ในการป่าไม้ในท้องถิ่นดังกล่าว เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนของตนเองอย่างเสมอภาค การจัดการป่าไม้ชุมชนได้มีแนวความคิดพื้นฐานหลักฐานหลักๆ อยู่ 4 ประการคือ (ชาตยณรงค์ ขยันกิจ, 2535: 11-13)

แนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์กับสังคมป่าไม้ในระบบนิเวศ

แนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้ในระบบนิเวศได้ถูกเสนอโดยกลุ่มนักมานุษยศาสตร์ เช่น ชาตยณรงค์ ขยันกิจ (2535: 11) ได้ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของมนุษย์โดยพิจารณาว่า สังคมมนุษย์และสังคมพืชเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งสองสังคมมีองค์ประกอบ มีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกันในสังคมมนุษย์มีโครงสร้างทางสังคมซึ่งประกอบด้วยหน่วยย่อยต่างๆ เริ่มจากปัจเจกชน ครอบครัวกลุ่มและองค์กรต่างๆ มีระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการปกครองโยงยึดหน่วยย่อยต่างๆส่วนในสังคมพืชประกอบขึ้น

ด้วยโครงสร้างของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต มีความเชื่อมโยงกันด้วยวงจรต่างๆ เช่น วงจรอาหาร วงจรของแร่ธาตุ ฯลฯ สังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้จะมีการถ่ายทอดความสัมพันธ์ระหว่างกันซึ่งอาจเป็นการส่งเสริมและทำลายซึ่งกันและกัน เช่น สังคมมนุษย์อาจจะใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไปจนป่าไม่อาจรักษาสมดุลไว้ได้ ก็อาจเกิดจากเสื่อมโทรมและยังทำให้เกิดอุทกภัย ความแห้งแล้ง เป็นต้น การพิจารณาถึงการอยู่ร่วมกันทั้งสองสังคมจะเป็นแนวความคิดเบื้องต้นของการจัดการป่าไม้ชุมชนเพื่อให้สังคมป่าและสังคมมนุษย์อยู่ร่วมกัน ได้ดังภาพ 1

ภาพ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมและระบบนิเวศ
ที่มา: ชาตุนรงค์ ขยันกิจ (2535: 13)

แนวความคิดเกี่ยวกับการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบท

ชาตุนรงค์ ขยันกิจ (2535: 1) ได้อธิบายถึง แนวความคิดนี้ เป็นแนวความคิดที่มุ่งเน้นการนำความรู้ด้านการป่าไม้เข้าไปใช้ในการพัฒนาชนบท โดยนำเสนอ คือ โดยมีสมมุติฐานว่าชนบทเป็นพื้นที่ที่อยู่ใกล้เขตป่าไม้ ชุมชนได้พึ่งพิงป่าไม้ในด้านต่างๆ เป็นชุมชนที่ได้รับผลประโยชน์โดยตรง ดังนั้นจึงมีแนวความคิดที่จะใช้ป่าเป็นฐานเพื่อรองรับความเป็นอยู่ในระดับความเป็นอยู่ที่พอกิน ในด้านอาหาร ยารักษาโรค ไม้ใช้สอยแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ป่าไม้จึงเป็นทรัพยากรที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของประชาชนในชนบท และจากสภาพของการใช้ประโยชน์

จากป้ามานาน ได้ก่อให้เกิดภูมิปัญญาของประชาชนในการจัดการพื้นที่ป่าไม้ การจัดการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบทจึงอยู่บนฐานของแนวความคิดที่ว่า การพัฒนาชนบทจำเป็น ต้องอยู่บนพื้นฐานของความสามารถที่ประชาชนในชนบทสามารถจะดำเนินการได้เอง การป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบทจึงเน้นการนำเทคนิคที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น เช่น เทคนิคทางด้านป่าไม้ที่มีอยู่ในชนบทมาใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาชนบท

แนวความคิดเกี่ยวกับการกระจายอำนาจในการดูแลแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ

แนวความคิดนี้ได้ถูกนำเสนอโดยนักพัฒนาป่าไม้ที่เข้าไปทำงานในกลุ่มประเทศเอเชียใต้ เช่น ประเทศอินเดีย ประเทศเนปาล ซึ่งมีแนวความคิดว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นส่วนรวมที่มีผู้ใช้ประโยชน์ มีผู้ดูแลรักษาในระดับพื้นที่และควบคุมการใช้ประโยชน์สำหรับกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ดังนั้นเพื่อให้เกิดประโยชน์และสะดวกต่อผู้ดูแลรักษาจัดการทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นโดยตรง จำเป็นต้องให้ผู้ดูแลรักษาเหล่านั้น ได้รับการยอมรับอย่างถูกต้องให้สามารถดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่มีอยู่ได้ การยอมรับดังกล่าวจะเป็นไปในรูปแบบของการกระจายอำนาจในการดูแลรักษาพื้นที่ป่าไม้จากส่วนกลาง ไปยังท้องถิ่น

แนวความคิดในการจัดการป่าไม้เพื่อผลผลิตยั่งยืนและมั่นคงของชุมชน

แนวคิดในการจัดการป่าไม้แบบผลผลิตยั่งยืน (sustained yield) เป็นแนวความคิดพื้นฐานด้านการจัดการป่าไม้ที่เน้นประโยชน์จากป่าไม้เป็นประโยชน์ที่มีอย่างต่อเนื่องและถาวร ในระยะแรกแนวความคิดนี้จะเน้นผลผลิตจากป่าในลักษณะของไม้ใช้สอย ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาด้านการใช้ประโยชน์มากขึ้น การใช้ประโยชน์ได้มุ่งไปสู่ประโยชน์ด้านอื่นๆ ในลักษณะอเนกประสงค์ (multiple used) เช่น นำใช้เพื่อการเกษตร การท่องเที่ยว พักผ่อนหย่อนใจ และการอนุรักษ์สัตว์ป่า เป็นการจัดการป่าไม้ที่เน้นการอนุรักษ์ซึ่งมีหลักการใช้ทรัพยากรแบบชาญฉลาด (wise use) อย่างไรก็ดี จากผลการพัฒนาใช้ประโยชน์จากป่าไม้และการพัฒนาด้านอื่นๆ ของพื้นที่ทำให้มีทางเลือกในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าไม้ในหลายรูปแบบ และโดยที่ชุมชนเองก็ได้การเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมซึ่งเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสภาพของความมั่นคงของชุมชนจากระดับหนึ่งไปสู่อีกระดับหนึ่งจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ป่าไม้ด้วย ดังนั้นความต้องการที่จะใช้พื้นที่ป่าไม้จากกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ต่างๆ เพื่อการจัดการป่าไม้แบบผลผลิตยั่งยืน จำเป็นต้องอยู่บนพื้นฐานของความต้องการที่เปลี่ยนแปลงไปของชุมชน เพื่อให้สอดคล้องกับ

เสถียรภาพแห่งความมั่นคงของชุมชนและการจัดการป่าไม้จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกๆ ฝ่ายที่จะใช้ประโยชน์ให้เกิดผลสูงสุด ภายใต้การผสมผสานระหว่างการใช้ประโยชน์หลายๆ ด้าน แนวความคิดป่าชุมชน ตั้งอยู่บนพื้นฐานของสิทธิชุมชน (Community's right) ซึ่งหมายถึงสิทธิร่วมเหนือทรัพย์สินของชุมชน สมาชิกชุมชนซึ่งทำหน้าที่ดูแลรักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิใช้และได้ประโยชน์จากป่าจึงประกอบไปด้วย 5 แนวคิดหลัก ดังนี้ (ปกรณัม จริตสูงเนิน และคณะ, 2541: 10-20)

แนวความคิดแรก มิติทางวัฒนธรรม

เป็นหลักการพื้นฐานของการศึกษาคำนี้ที่มีลักษณะสำคัญ 6 ประการ คือ

1. การมองความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่างๆ ของชีวิตและธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม (holistic approach) โดยไม่จำกัดอยู่ที่ด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียว เช่น มองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ที่ไม่อาจแบ่งแยกออกพิจารณาได้เด็ดขาดจากกัน เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งชีวิตทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ของสังคม

2. การเน้นที่วิถีคิดหรือระบบคิดที่มีความหลากหลายและซับซ้อนเป็นลักษณะสำคัญของการมอบแบบองค์รวม หมายถึง หลักการและทางเลือกของการให้เหตุผลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติอย่างมีเงื่อนไข ซึ่งแตกต่างจากระบบคุณค่าหรือค่านิยมตรงที่เป็นความเชื่อตายตัวแบบไม่มีเงื่อนไข ดังนั้นความคิดที่ว่าคนกับป่าอยู่ด้วยกันได้หรือสิทธิของชุมชนจึงไม่ใช่ค่านิยม แต่เป็นวิถีคิดและทางเลือกที่วางอยู่บนเงื่อนไขของการยังชีพและความสัมพันธ์กับธรรมชาติแบบยั่งยืน

3. การศึกษาจากมุมมองของผู้ถูกศึกษาในที่นี้หมายถึงวิถีคิดหรือมุมมองของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็ช่องทางสำคัญเบื้องต้นในการทำความเข้าใจต่อปัญหาก่อนที่จะนำมาวิเคราะห์หาความเชื่อมโยงกับแง่มุมในส่วนอื่นๆ ต่อไป เพราะวิถีคิดของชาวบ้านนั้นถือว่าการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้ผ่านการตรวจสอบ และผ่านการพิสูจน์ในสภาพความเป็นจริงมาเป็นเวลานานจึงสามารถเป็นพื้นฐานหนึ่งของการศึกษาได้

4. การให้ความสำคัญกับเรื่องของอุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ต่างๆ ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคมและมนุษย์กับธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องการนับถือผี ความเชื่อเรื่องซัด หรือข้อห้ามและความเชื่อเรื่องอุดมสมบูรณ์และการยังชีพที่ถือว่าเป็นอุดมการณ์พื้นฐานของการบังคับใช้ระเบียบและกฎเกณฑ์ ในการจัดความสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งหลายดังกล่าวมาแล้วตามนัยยะนี้ อุดมการณ์อำนาจจะเกี่ยวข้องกับสิทธิและอำนาจของชุมชน

5. การมองในแง่ของการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ (ideological reproduction) หมายถึง การปรับเปลี่ยนแปลงไป เช่น การใช้วิธีคิดว่าด้วยเขตอภัยทานเป็นพลังในการต่อต้านการทำลายป่าไม้ในปัจจุบัน

6. การเห็นว่ามนุษย์มีศักดิ์ศรีและมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะใช้แรงงานเพื่อการดำรงชีพของตน ดังนั้นหากชุมชนกลุ่มใดถูกความคิดมาครอบงำให้ต้องสูญเสียความเป็นคน เช่น การกล่าวหาว่าชาวบ้านเป็นพวกทำลายป่าต่างๆ ที่พวกเขามีวัฒนธรรมในการอยู่กับป่า พวกเขามีสิทธิตามธรรมชาติที่จะปลดปล่อยตัวเองจากการครอบงำนั้นด้วยการแสดงออกทางวัฒนธรรมรูปแบบต่างๆ เช่น ความเป็นชุมชนในการรวมตัวกันเพื่อรักษาป่า และลักษณะทางชาติพันธุ์ในชาติหนึ่งที่มีกฎเกณฑ์ในการรักษาป่าเพื่อแสดงความเชื่อมั่นในศักยภาพของความเป็นมนุษย์ในวัฒนธรรมของตนเอง

แนวความคิดที่สอง ระบบทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน

เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรที่สำคัญของชุมชน ตั้งอยู่บนพื้นฐานหลักการของสิทธิการใช้ทรัพยากรที่มีระบบการจัดการ โดยกลุ่มผู้ใช้ ซึ่งจะกำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิ์ใช้ใครบ้างไม่มีสิทธิ์และควรใช้อย่างไร ทรัพย์สินส่วนร่วม (common property) แบบหนึ่งแต่ก็ต่างจากทรัพย์สินส่วนร่วมแบบอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็ทรัพย์สินสาธารณะก็ดี (open-access common property) เพราะทรัพย์สินแบบนี้ทุกคนมีสิทธิ์ใช้อย่างไม่มีกฎเกณฑ์ หรือทรัพย์สินของรัฐก็ดี (state property) ที่มีรัฐเป็นเจ้าของและผู้จัดการระบบทรัพย์สินร่วมกันของชุมชนนี้มีชุมชนเป็นทั้งผู้ใช้และผู้จัดการ ซึ่งมักจะเป็นวัฒนธรรมประเพณีที่มีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนานของชุมชนท้องถิ่นทั่วโลก และมีความพยายามศึกษาเพื่อทำความเข้าใจระบบการจัดทำทรัพยากรที่ใช้ระบบทรัพย์สินดังกล่าว ในการจัดการทรัพยากรหลายประเภทในภาคเหนือก็มีระบบทรัพย์สินทำนองเดียวกันนี้ เรียกว่าสิทธิหน้าหมู แต่มักจะถูกรัฐในปัจจุบันที่มุ่งเน้นการปกครองตามกฎหมายเพราะกฎหมายของรัฐจะยอมรับเฉพาะระบบกรรมสิทธิ์เกี่ยวกับทรัพย์สินส่วนบุคคลเท่านั้น ทำให้เกิดการมีระบบกรรมสิทธิ์ซ้อนบนพื้นที่เดียวกันหลายระบบ การละเลยดังกล่าวของรัฐจึงมักจะกลายเป็นชนวนของความขัดแย้งมากมายในการแย่งชิงทรัพยากรในปัจจุบัน การศึกษานี้จะใช้แนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์แบบทรัพย์สินส่วนร่วมของชุมชน เป็นกรอบความคิดในการวิเคราะห์ศักยภาพของการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

แนวความคิดที่สาม ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

หมายถึงภูมิปัญญาที่แสดงให้เห็นในการบังคับใช้ระเบียบกฎเกณฑ์ของการใช้และการจัดการทรัพยากร โดยผ่านการจัดองค์กรของชุมชนในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ที่มีความสามารถในการ

การปรับตัวต่อการแก้ปัญหาความขัดแย้งอย่างต่อเนื่อง ขณะที่สามารถพัฒนาการใช้ทรัพยากรอย่างมีดุลยภาพกับระบบนิเวศและสร้างสรรค์ความเป็นธรรมในสังคมด้วย นอกจากนี้ศักยภาพยังแสดงออกได้ในการต่อสู้เพื่อปกป้องทรัพยากรให้พ้นจากอำนาจจากภายนอกและการต่อรองกับรัฐ เพื่อให้ยอมรับสภาพขององค์กรชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรแนวความคิดเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานในการประเมินศักยภาพขององค์กรชุมชน

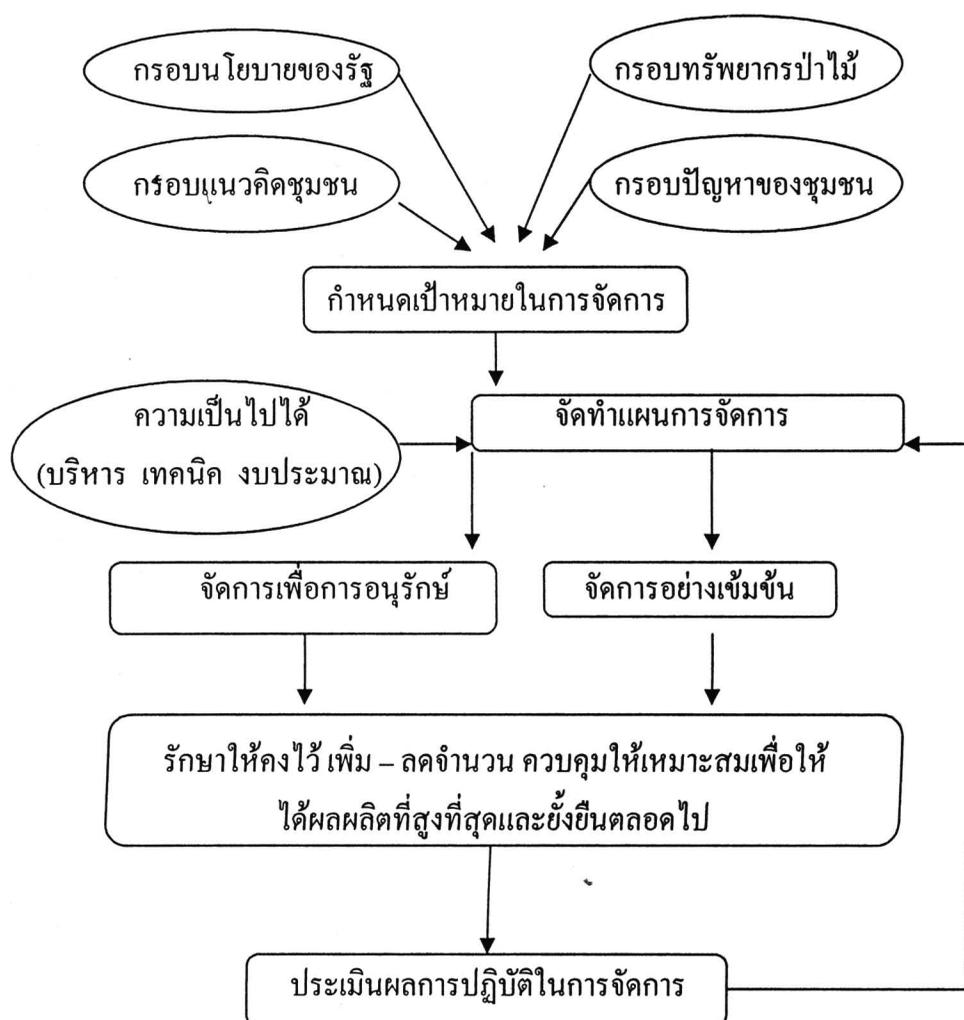
แนวความคิดที่ดี เครือข่ายและการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำ

เป็นแนวความคิดที่มุ่งชี้ให้เห็นว่า การศึกษาเรื่องการจัดการทรัพยากรจะต้องอยู่ภายใต้บริบทของระบบนิเวศหนึ่ง จึงจะสามารถมองเห็นความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพากันขององค์ประกอบต่างๆ ทั้งทางกายภาพและสังคมได้ชัดเจน ในการศึกษานี้จะจำกัดอยู่ในขอบเขตของกลุ่มน้ำขนาดเล็ก และพื้นที่ที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น ภูเขาถูกเดียวกัน โดยพยายามจะศึกษาหาความสัมพันธ์ดังกล่าวในลักษณะของระบบเครือข่ายว่ามีการพัฒนาและการปรับตัวได้อย่างไรบ้าง ในสถานะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกระบบนิเวศดังกล่าว ในที่นี้เครือข่ายหมายถึงรูปแบบของกฎเกณฑ์และการจัดการที่เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพากันระหว่างองค์กรชุมชนภายในระบบนิเวศเดียวกัน

แนวความคิดที่ห้า การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ

ในที่นี้จะหมายถึง การปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากรซึ่งเป็นแนวความคิดที่จะเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ของท้องถิ่นกับเงื่อนไขในระดับมหภาคเพื่อชี้ให้เห็นทิศทางของการพัฒนาที่มีผลต่อประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่นอย่างมีบริบทที่ชัดเจน เพราะปัญหาส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นในชุมชนปัจจุบัน มักจะลักษณะเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่มีรากเหง้ามาจากความสัมพันธ์กับรัฐและระบบตลาดที่อยู่นอกชุมชน ซึ่งผลักดันการพัฒนาให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างส่วนต่างๆ ของระบบสังคมและระบบนิเวศ เช่น การที่รัฐเข้ามาผูกขาดการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะป่าและมุ่งพัฒนาแต่ด้านรายได้ทำให้ภาคพาณิชย์กรรมและอุตสาหกรรมได้ประโยชน์ แต่ในทางกลับกันได้มีส่วนอย่างมากในการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรและการผลิตเพื่อยังชีพ ซึ่งยังผลให้เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในชนบท การแย่งชิงทรัพยากรและชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องยากจนลงเพราะขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากร ทำให้ไม่สามารถช่วยตัวเองในการยังชีพทิศทางการพัฒนาที่ไม่สมดุลกล่าวแล้วจะมีส่วนช่วยอย่างมาก ให้เข้าใจปัญหาในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

การที่จะประสบความสำเร็จในด้านการจัดการป่าชุมชนนั้น สมชัย เบญจขย (2543: 9) ได้กล่าวว่าไว้ว่า ก่อนอื่นชาวบ้านในแต่ละพื้นที่จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับสาระสำคัญของการจัดการป่าชุมชนเสียก่อน ซึ่งการจัดการจัดการป่าชุมชนในทรรศนะของเขา หมายถึง การรวบรวมเอาหลักวิชาการสาขาต่างๆ ทางวิทยาศาสตร์ ทางเทคนิค ทางเศรษฐศาสตร์ป่าไม้และทางสังคมศาสตร์มาใช้ดำเนินการในป่าชุมชนเพื่อผลในการอนุรักษ์ การป้องกัน การปรับปรุงให้ดีขึ้นและให้ได้ผลผลิตถาวรและสูงสุด ส่วนกระบวนการจัดการนั้นสามารถแสดงเป็นแผนผัง ได้ดังภาพ 2

ภาพ 2 กระบวนการจัดการป่าชุมชน

ที่มา: สมชัย เบญจขย (2543: 9)

ชาวบ้านจะดำเนินการรักษาป่าของตนเอง โดยจำแนกป่าที่ชุมชนพึ่งพาออกเป็นประเภทต่างๆ ตามแต่วัตถุประสงค์ในการจัดการ เช่น ป่าต้นน้ำที่จะสงวนให้เป็นพื้นที่ต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม ป่าช้า ป่าศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ประกอบพิธีกรรมร่วมกัน ป่าใช้สอยทั่วไป ฯลฯ ชุมชนแต่ละแห่งจะจำแนกประเภทป่าไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับวัฒนธรรม สภาพนิเวศและเงื่อนไขทางสังคมเศรษฐกิจ แต่ไม่ว่าจะเป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ไหนหรือภูมิภาคไหนก็ตาม ชุมชนจะใช้ประโยชน์จากป่าในทุกพื้นที่แต่จะใช้อย่างไร นักเขาแคไหนขึ้นอยู่กับประเภทป่าที่ชุมชนจำแนก ชุมชนส่วนใหญ่ไม่มีความคิดแบ่งแยกพื้นที่ตายตัวว่าเป็นพื้นที่อนุรักษ์ห้ามใช้สอย แต่ต้องหรือเป็นพื้นที่ป่าใช้สอยที่ใช้สอยอย่างเฉียวไม่ต้องอนุรักษ์ แต่ทุกพื้นที่ป่าของชุมชนล้วนมีการใช้สอยในเชิงอนุรักษ์ เช่น พื้นที่ป่าต้นน้ำของชุมชนที่มีข้อห้ามเข้มงวดที่สุด แต่ก็ยังสามารถให้ชาวบ้านเก็บผักสมุนไพรที่ไม่กระทบต่อสภาพป่า การดูแลรักษาป่าของชาวบ้านกระทำผ่านสถาบันหรือองค์กรในชุมชนซึ่งอาจจะเป็นองค์กรชาวบ้านจัดตั้งขึ้นมาเพื่อการนี้โดยเฉพาะ เป็นคณะกรรมการป่าชุมชนประจำหมู่บ้านหรือตำบลหรือใช้องค์กรที่มีอยู่เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน ตำบลหรือเป็นสถาบันทางประเพณี เช่น สถาบันผู้อาวุโส สถาบันความเชื่อ วัด และอื่นๆ เพื่อทำหน้าที่คุ้มครองดูแลป่า เช่น การออกกฎระเบียบเกี่ยวกับการใช้และการลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน การตะเวนตรวจตราป่า การทำแนวกันไฟ การสงวนกันพื้นที่บางแห่งที่เป็นป่าอนุรักษ์ชุมชนไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพหรือสงวนให้เกิดการฟื้นตัว การกำหนดวิธีการใช้ทรัพยากรในป่า เช่น จะใช้ประโยชน์จากต้นไม้ส่วนไหน อย่างไร เวลาไหน จำนวนเท่าไร โดยใคร ที่จะไม่เกิดผลกระทบต่อป่าและจะใช้ทรัพยากรเหล่านี้อย่างไรให้เกิดความเป็นธรรมชาติในชุมชน เอื้ออำนวยต่อคนยากจนในชุมชนด้วย การกำหนดกฎเกณฑ์ การวางแผนจัดการป่าชุมชนและการจัดตั้งกลไกเพื่อจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านเกิดขึ้นมาได้ด้วยการวางแผนร่วมกันของคนในชุมชน หากชุมชนไหนวางแผนจัดการโดยขาดการมีส่วนร่วมของสมาชิกอย่างแท้จริงก็อาจทำให้การจัดการประสบผลสำเร็จได้ยาก นอกจากนี้การวางแผนจัดการของชุมชนยังต้องเป็นที่รับรู้และยอมรับของชุมชนรอบข้างด้วย หรือกระทั่งชุมชนในพื้นที่ที่ใช้ป่าร่วมกันจะต้องมาวางแผนร่วมกัน มิเช่นนั้นก็อาจเกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนขึ้นได้

แม้ว่าป่าชุมชนของประเทศไทยจะมีความหลากหลายและมีความแตกต่างกันออกไปตามแต่ละภูมิภาค เนื่องจากสภาพป่า การใช้ประโยชน์ ผู้ดูแลรักษาและกฎเกณฑ์ที่ใช้ย่อมแตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม การแบ่งประเภทของป่าชุมชนที่แตกต่างกันออกไปนั้นก็ไม่ได้เป็นประเด็นสำคัญที่สุดในการจัดการป่า หากแต่เป็นเรื่องระบบของการจัดการในแต่ละชุมชนซึ่งชุมชนใดก็ตามที่จะสามารถรักษาป่าไว้ได้จะต้องมีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ดังที่ เสน่ห์ จามริก (2536: 183-185) ได้จำแนกระบบการจัดการของชุมชนออกเป็นประเด็นใหญ่ๆ ได้ 3 ประเด็นคือ หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบของการจัดการทรัพยากร

1. หลักการจัดการ โดยทั่วไปแล้ว ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนยังอยู่บนหลักการพื้นฐาน 4 ประการคือ ประการแรก การยอมรับในจารีตประเพณีและสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ประการที่สอง การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกและความเป็นธรรมของสังคม ประการที่สาม ความยั่งยืนของระบบการผลิตและความสมดุลของระบบนิเวศ และ ประการที่สี่ การมีส่วนร่วมของสมาชิกทั้งหมดของชุมชน

2. วิธีการจัดการ วิธีการจัดการป่าชุมชนอาจจำแนกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ ประการแรก มีการจำแนกประเภทของป่าออกเป็นประเภทต่างๆ เช่น ป่าอนุรักษ์หรือป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม ป่าใช้สอย ฯลฯ และทำการกำหนดขอบเขตป่าของชุมชนรวมทั้งขอบเขตของป่าประเภทต่างๆ อย่างชัดเจน ประการที่สอง มีการร่างกฎเกณฑ์และแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกชุมชนทราบไม่ว่าจะเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ก็ตาม เพื่อให้สมาชิกทุกคนได้ใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างยั่งยืนตลอดจนมีการกำหนดบทลงโทษสำหรับการฝ่าฝืนกฎระเบียบของชุมชน ประการที่สาม มีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกของชุมชนเป็นครั้งคราว เพื่อทบทวนกฎเกณฑ์และกติกาของชุมชนและมีการจัดตั้งองค์กรของชุมชนขึ้นเพื่อทำหน้าที่ดูแลตรวจตราและควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

3. รูปแบบการจัดการ การจัดการทรัพยากรของชุมชนอาจมีรูปแบบแตกต่างกันออกไปตามเงื่อนไขทางกายภาพและสภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของแต่ละพื้นที่ เราอาจแบ่งรูปแบบการจัดการป่าชุมชนออกได้เป็น 3 ประเภทคือ

3.1 รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณี รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณีนี้พบได้ในชุมชนดั้งเดิมทั้งภาคเหนือและภาคอีสาน การจัดการทรัพยากรตามจารีตประเพณีหมายถึง การนำเอาอุปถัมภ์ ความเชื่อ และวิถีคิดตามประเพณีมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรและที่ดินของหมู่บ้าน เช่น ความเชื่อในเรื่องผี และการยึดมั่นในวิถีคิดว่าด้วยสิทธิชุมชน สิทธิการใช้และสิทธิตามธรรมชาติเป็นต้น มีการประกอบพิธีกรรมและการผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่ผสมผสานไปกับวิถีชีวิต ระบบการผลิตและการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน

3.2 รูปแบบการจัดการแบบประยุกต์ ในพื้นที่บางแห่งมีสิทธิชุมชนไม่ได้รับการยอมรับหรือถูกละเมิดจากข้างแจ้ง เช่น มีความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกสูง หรือพื้นที่ที่มีพลังกดดันต่อป่าค่อนข้างมาก เช่น มีการลักลอบตัดไม้หรือในบางพื้นที่ที่ป่าเริ่มเสื่อมสภาพชาวบ้านอาจนำเอารูปแบบ และวิธีการจัดการแบบอื่นมาประยุกต์ใช้ร่วมกับการจัดการตามจารีตประเพณี เช่น นิมนต์พระสงฆ์มาทำพิธีบวงสรวงไม้ เพื่อกระตุ้นจิตสำนึกในการรักษาป่าของชุมชน และเพื่อระงับยับยั้งขบวนการลักลอบตัดไม้จากภายนอก เป็นต้น ในบางพื้นที่อาจนำเอารูปแบบการ

จัดการแบบเป็นทางการมาประยุกต์ใช้ เช่น มีการประชุมปรึกษาหารือและร่างระเบียบข้อบังคับในการใช้พื้นที่ป่าเป็นลายลักษณ์อักษร โดยอาจให้องค์กรที่เป็นทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน และสภาตำบลให้มีการรับรอง เป็นต้น บางพื้นที่อาจมีการประยุกต์ความคิดใหม่ๆ จากคำแนะนำของพระสงฆ์ องค์กรพัฒนาเอกชน และเจ้าหน้าที่ของรัฐ เป็นต้น

3.3 รูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง ในบริบทของการแย่งชิงทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชุมชนกับรัฐและนายทุน บางครั้งรูปแบบของการจัดการทรัพยากรถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นขบวนการต่อสู้เพื่อพิทักษ์สิทธิของชุมชน และต่อต้านนโยบายของรัฐ เช่น การต่อสู้กับการสัมปทานไม้ การปลูกสร้างสวนป่าโดยมีการจัดกิจกรรมรวมกลุ่ม เพื่อสร้างแผนงานในการจัดการทรัพยากรของชุมชนเองเพื่อสร้างอำนาจต่อรองทางการเมือง

แนวความคิดเรื่องการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วม เป็นคำนิยามใช้กันมากในปัจจุบันทั้งในวงวิชาการและในวงข้าราชการ โดยถูกนำมาใช้ในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) ปัจจุบันแนวความคิดและการปฏิบัติเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรม หันมายกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ เพื่อขจัดปัญหาความยากจนในชนบท ลดช่องว่างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองระหว่างประชาชนกลุ่มต่างๆ การมีส่วนร่วมของประชาชนหรือชุมชน นับเป็นยุทธวิธีที่สำคัญยิ่งต่อความสำเร็จของการพัฒนาที่มุ่งพัฒนาคนและส่งเสริมความเป็นธรรมในสังคม แต่เนื่องจากได้มีนักวิชาการหลายท่านให้ความหมายของคำไว้แตกต่างกัน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของการมีส่วนร่วมอย่างถูกต้องและตรงกัน จึงควรได้ศึกษาถึงความหมายของการมีส่วนร่วมที่ได้มีผู้รู้ให้ความหมายไว้ ดังนี้

Stavenhagen (1970: 74) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมหมายถึง กระบวนการที่สมาชิกของกลุ่มกระทำออกมาในลักษณะของการดำเนินงานร่วมกันในการที่จะแสดงให้เห็นถึงความสนใจและความต้องการร่วมกัน และมีความต้องการที่จะบรรลุเป้าหมายร่วมทางเศรษฐกิจ สังคมหรือการเมืองหรือดำเนินการร่วมกัน เพื่อให้มีอิทธิพลต่ออำนาจมหาชน ไม่ว่าจะเป็ทั้งทางตรงหรือทางอ้อม หรืออาจจะเป็นการดำเนินการร่วมกันในการเพิ่มอำนาจต่อรองทางการเมือง ทางเศรษฐกิจ และการปรับปรุงสภาพทางสังคมของกลุ่ม

ทองจันทร์ หอมเนตร และคณะ (2538: 99-103) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมหมายถึง กระบวนการที่สมาชิกของกลุ่มมีความสมัครใจในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ เพื่อเป้าหมายที่ต้องการร่วมกัน การเริ่มต้นการมีส่วนร่วมของประชาชนเกิดจากความต้องการภายนอก โดยที่ประชาชนมี

ศักยภาพพอที่จะเข้าร่วมในการดำเนินการ มีความพร้อมที่จะเข้าร่วม มีความประสงค์ที่จะเข้าร่วม และอำนาจในการตัดสินใจ ภายนอกเป็นเพียงผู้คอยสนับสนุนและช่วยเหลือเท่านั้น ลักษณะการมีส่วนร่วมได้แก่การมีส่วนร่วมในลักษณะของกลุ่ม การมีส่วนร่วมในลักษณะของโครงการ การมีส่วนร่วมในลักษณะสถาบัน และการมีส่วนร่วมในลักษณะของนโยบาย

สันติ พัฒนาศักดิ์ (2539: 25) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมคือ การที่ทำให้ประชาชนในท้องถิ่นหรือเกษตรกรในท้องถิ่นมีการประสานงาน และความรับผิดชอบในการพัฒนาท้องถิ่นให้ตรงกับความต้องการของตนเอง โดยได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและมีการวางแผนไปจนถึงการลงมือปฏิบัติตามแผนและการประเมินผล ซึ่งจะก่อให้เกิดเกษตรกรหรือชุมชนเกิดจิตสำนึกร่วมกันถึงการเป็นเจ้าของกิจการนั้น

เสน่ห์ จามริก (2527: 27) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนที่แท้จริงนั้นคือ การที่ประชาชนมีโอกาสอย่างอิสระ ปราศจากการแทรกแซง ครอบงำ บังคับให้ได้พัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดแจงใช้ ควบคุม ระดมทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้ประโยชน์เพื่อการดำรงชีพตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกของสังคม เป็นการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจที่จะกำหนดวิถีชีวิตของตนเองอย่างเชื่อมั่น เพื่อเป้าหมายแห่งการพึ่งตนเองได้ในที่สุด

คุณฤทัย อายวัฒน์ และคณะ (2535: 35) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นการให้โอกาสประชาชนเข้าร่วมในการดำเนินงานตั้งแต่กระบวนการเบื้องต้นจนถึงกระบวนการสิ้นสุด โดยที่การเข้าร่วมอาจจะร่วมในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งหรือครบวงจรก็ได้ การเข้าร่วมมีทั้งรายบุคคล กลุ่มหรือองค์กร ซึ่งมีความคิดเห็นสอดคล้องกัน การรับผิดชอบร่วมกัน เพื่อดำเนินการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ต้องการ โดยการกระทำผ่านกลุ่มหรือองค์กร เพื่อให้บรรลุถึงการเปลี่ยนแปลงที่พึงประสงค์

ประเวศ วะสี (2537: 10) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน ควรมีลักษณะเป็นการส่งข่าวสารให้แก่สังคมโดยวิธีต่างๆ เช่น ผ่านทางสื่อมวลชนหรือการเดินทาง เพื่อให้ทราบปัญหาความเดือดร้อน ประชาชนควรมีส่วนร่วมในการเจรจาความขัดแย้งในเรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วยความเสมอภาคและเคารพในความเป็นมนุษย์

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ (2535: 8) กล่าวถึงแนวความคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชนบทว่ามีอย่างน้อย 2 ประการคือ

1. เป็นการมีส่วนร่วมผ่านองค์กรในชนบท ซึ่งประชาชนในชนบทสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการพัฒนาชนบท โดย

1.1 เป็นผู้บริหารหรือเป็นเจ้าของหน้าที่ขององค์กรในชนบทต่างๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับโครงการพัฒนาชนบท

1.2 เป็นสมาชิกขององค์กรในชนบทต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับโครงการพัฒนาชนบท

1.3 และไม่เป็นสมาชิกขององค์กรในชนบท แต่เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับโครงการในฐานะที่เป็นผู้ออกแรงงาน เป็นผู้สนับสนุนด้านวัสดุอุปกรณ์ เป็นผู้ให้ความช่วยเหลือด้านการเงิน เป็นผู้เข้าร่วมในโครงการฝึกอบรม สัมมนาหรือประชุม รวมทั้งเป็นผู้รับข่าวสารเกี่ยวกับโครงการพัฒนาชนบท

2. เป็นการมีส่วนร่วมผ่านกระบวนการตัดสินใจในโครงการพัฒนาชนบท ซึ่งประชาชนในชนบทสามารถเข้ามีส่วนร่วมโดย

2.1 ผู้นำในท้องถิ่น ทั้งที่มาจากผู้ที่มีความรู้มีการศึกษาและผู้ที่มาจากการแต่งตั้ง สามารถเข้ามามีส่วนร่วมในขั้นการวางแผนโครงการพัฒนาชนบท รวมทั้งการสนับสนุนประชาชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการดำเนินงานตามโครงการพัฒนาชนบท

2.2 ประชาชน บางส่วนอาจเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ตลอดจนการคัดเลือกปัญหาและโครงการที่เหมาะสม เพื่อแก้ไขปัญหาในชนบทนั้น

โกวิทย์ พวงงาม (2539: 27-28) กล่าวว่าทฤษฎีการมีส่วนร่วมมีวิธีการดังนี้

1. โครงการที่จัดทำขึ้นนั้นจะต้องแสดงให้กลุ่มเป้าหมายสนใจว่า จะสนองความต้องการของบุคคลได้อย่างแท้จริง

2. จะต้องให้กลุ่มเป้าหมายนั้น ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจแก้ปัญหาต่างๆ ให้มากที่สุด

3. การตัดสินใจหรือความคิดเห็นจะต้องเป็นกลุ่มคนเป้าหมายส่วนใหญ่ ไม่ขัดแย้งต่อความเชื่อต่างๆ ในชุมชน

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527: 185) ได้จำแนกรูปแบบของการมีส่วนร่วมออกเป็น 3 ประการ ตามลักษณะของการมีส่วนร่วม ดังนี้

1. การที่ประชาชนมีส่วนร่วมโดยตรง โดยผ่านองค์กรจัดตั้งของประชาชน เช่น การรวมกลุ่มเยาวชน กลุ่มต่างๆ

2. การที่ประชาชนมีส่วนร่วมผ่านทางสังคม ผ่านองค์กรผู้แทนประชาชน เช่น กรรมการของกลุ่ม หรือชุมชน กรรมการหมู่บ้าน องค์กรบริหารส่วนตำบล สภาตำบล

3. การที่ประชาชนมีส่วนร่วมโดยผ่านองค์กรที่มีใช้ผู้แทนประชาชน เช่น สถาบันหรือหน่วยงานที่เชิญชวน หรือเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าร่วมเมื่อเวลาใดก็ได้

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ (2535: 8) กล่าวว่า ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในชนบทจะมีความสัมพันธ์กับระดับการให้ความช่วยเหลือของรัฐแก่ประชาชนในชนบท กล่าวคือ

1. หากประชาชนในชนบท เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบทในระดับสูง หรือประชาชนมีความพร้อมมาก ระดับการช่วยเหลือของรัฐที่ให้แก่ประชาชนกลุ่มนี้จะมีน้อยมาก คือรัฐเพียงให้คำปรึกษาแนะนำ หรือให้ความช่วยเหลือเป็นคำปรึกษา แนะนำทางวิชาการเท่านั้น
2. หากประชาชนในชนบทเข้ามามีส่วนร่วมในระดับปานกลาง คือมีความพร้อมในระดับปานกลาง ระดับการช่วยเหลือของรัฐที่ให้แก่ประชาชนกลุ่มนี้ก็อยู่ในระดับปานกลางด้วย คือเป็นการช่วยเหลือสนับสนุนบางส่วน
3. หากประชาชนในชนบทเข้ามามีส่วนร่วมในระดับต่ำ โดยประชาชนไม่มีความพร้อมหรือมีความพร้อมน้อยมาก ระดับการช่วยเหลือของรัฐที่ให้แก่ประชาชนกลุ่มนั้นจะมีมาก คือรัฐต้องส่งเจ้าหน้าที่เข้าคลุกคลีกับประชาชนในชนบท มีการกระตุ้นเร่งเร้า และให้ความช่วยเหลือส่งเสริมทุกวิถีทางอย่างครบวงจร

ยูวัฒน์ วุฒิเมธี (2526: 26) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนหมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชน ได้มีส่วนร่วมในการคิดริเริ่ม การพิจารณาตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติและร่วมรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ อันจะมีผลกระทบต่อตัวเอง และการที่จะสามารถทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม เพื่อแก้ปัญหาและนำมาซึ่งสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นแล้ว จำเป็นจะต้องรับปรัชญาที่ว่ามนุษย์ทุกคนต่างก็ปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข ได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมและเป็นที่ยอมรับของผู้อื่น พร้อมทั้งจะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมกลุ่ม ขณะเดียวกันจะต้องยอมรับด้วยความบริสุทธิ์ใจว่ามนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ถ้ามีโอกาสและได้รับการชี้แนะที่ถูกต้อง

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531: 10-14) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นการเข้าร่วมอย่างแข็งขัน และอย่างเต็มที่ของกลุ่มบุคคลผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในทุกชั้นตอนของโครงการหรืองานพัฒนาชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีส่วนร่วมในอำนาจการตัดสินใจและหน้าที่ความรับผิดชอบ ซึ่งการมีส่วนร่วมจะเป็นเครื่องประกันว่า สิ่งที่มีส่วนได้ส่วนเสียต้องการมากที่สุดนั้น จะได้รับการตอบสนองและทำให้มีความเป็นไปได้มากขึ้น ว่าสิ่งที่ทำไปนั้นจะตรงกับความต้องการที่แท้จริงและมั่นใจมากขึ้นว่าผู้เข้าร่วมทุกคนจะได้รับประโยชน์เสมอหน้ากัน

Oakley and Marsden (2533: 20) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ในความหมายกว้าง จะหมายถึง การมีส่วนร่วมช่วยเหลือโดยสมัครใจ การให้ประชาชนเข้าเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดสินใจและกระบวนการของโครงการ ตลอดจนร่วมรับผลประโยชน์จากโครงการ

2. ในความหมายเฉพาะเจาะจง จะหมายถึง การที่จะให้ประชาชนมีทั้งสิทธิและหน้าที่ที่จะเข้าร่วมแก้ปัญหาของเขาให้เขาเป็นผู้มีความคิดริเริ่ม และมุ่งใช้ความพยายามและความเป็นตัวของตัวเองเข้าดำเนินการและควบคุมทรัพยากรและระเบียบในสถาบันต่างๆ

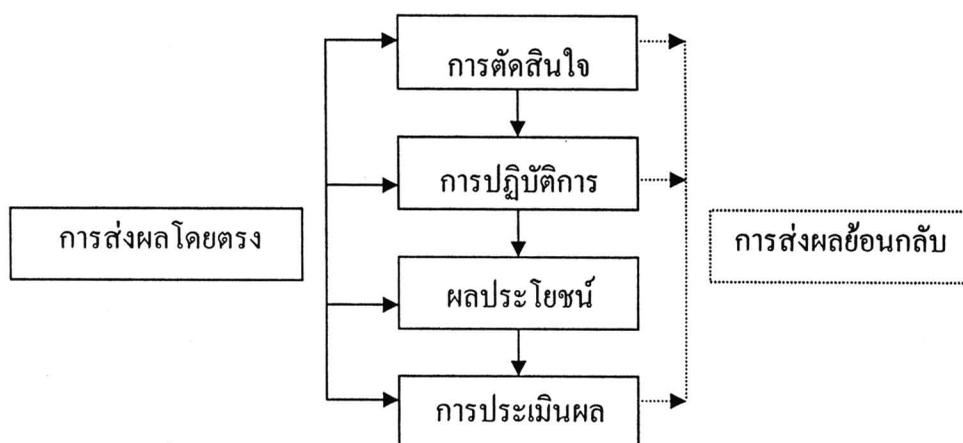
White (1982: 18) ได้มองการมีส่วนร่วมประกอบไปด้วย 4 มิติ คือ มิติแรกเป็นการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าจะไรควรทำและจะทำอย่างไร มิติที่สองเป็นการมีส่วนร่วมเสียสละในการพัฒนาลงมือปฏิบัติการตามที่ได้ตัดสินใจ มิติที่สามเป็นการมีส่วนร่วมในการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงาน และมิติสุดท้ายเป็นการมีส่วนร่วมในการประเมินผล

ปธาน สุวรรณมงคล (2527: 1-2) กล่าวถึงปรัชญาของการพัฒนาชนบท โดยยึดหลักการสำคัญคือ การให้ชาวชนบทได้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาของตนเอง โดยตนเอง การพัฒนาชนบทแนวใหม่นี้จึงเป็นการทำให้ชาวชนบทรู้จักวิเคราะห์ถึงสภาพการณ์ที่ตนเองเป็นอยู่ และพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงเมื่อจำเป็น เมื่อคนเกิดความสำนึกและมีความปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงแล้ว ขบวนการพัฒนาก็จะเกิดจากความสมัครใจและความเป็นตัวของตัวเอง ผลแห่งการพัฒนาจะตกอยู่กับประชาชนส่วนใหญ่ โดยที่การมีส่วนร่วมของชุมชนในงานพัฒนาชนบทนั้น ชุมชนควรมีบทบาทใน 4 ลักษณะคือ

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงาน
3. การมีส่วนร่วมของชุมชนในผลประโยชน์
4. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมินผล

Cohen and Uphoff (1977: 100-101) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมโดยทั่วไปว่าการมีส่วนร่วมในขั้นตอนการตัดสินใจ (decision-making) ไม่ได้หมายความว่า จะเป็นการตัดสินใจได้เพียงอย่างเดียว ยังใช้การตัดสินใจควบคู่ไปกับขั้นตอนการปฏิบัติการ (implementation) ด้วย เช่น การจัดองค์กร การกำหนดกิจกรรมพัฒนา เป็นต้น การตัดสินใจยังเกี่ยวข้องกับประชาชนในเรื่องของผลประโยชน์ (benefits) และการประเมินผล (evaluation) ในกิจกรรมการพัฒนาคด้วย จะเห็นว่า การตัดสินใจนั้นเกี่ยวข้องเกือบโดยตรงกับการปฏิบัติการ แต่ก็เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์และการประเมินผลด้วยเหมือนกัน โดยที่ผลประโยชน์นั้นเป็นผลมาจากการปฏิบัติการ และผลประโยชน์ก็มาเป็นตัวกำหนดให้มีการประเมินผล ซึ่งต่างก็ได้รับผลมาจากขั้นตอนการตัดสินใจแล้วทั้งสิ้น นอกจากนี้ก็จะมีผลสะท้อนกลับ (feedback) จากการประเมินผลและการปฏิบัติการกลับไปสู่การตัดสินใจอีกด้วย ซึ่งแนวคิดนี้มีกรอบพื้นฐานเพื่ออธิบายและวิเคราะห์การมีส่วนร่วม 4 รูปแบบ คือ

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ประกอบไปด้วย 3 ขั้นตอน ได้แก่ การริเริ่มตัดสินใจ การดำเนินการตัดสินใจ และการตัดสินใจปฏิบัติการ
2. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากร การบริการและการประสานขอความร่วมมือ
3. การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางวัตถุ ผลประโยชน์ทางด้านสังคม หรือผลประโยชน์ส่วนบุคคล
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล เป็นการควบคุม ตรวจสอบการดำเนินกิจกรรมทั้งหมด และเป็นการแสดงถึงการปรับตัวในการมีส่วนร่วม ดังภาพ 3 แสดงกรอบแนวคิดความสัมพันธ์ของการมีส่วนร่วม

ภาพ 3 กรอบแนวคิดความสัมพันธ์ของการมีส่วนร่วม

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ศราวุฒิ อรุณกิจ (2540: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาถึง การมีส่วนร่วมในกิจกรรมป่าชุมชนของชาวบ้านป้อมเหนือ ตำบลปล้อง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดชัยภูมิ พบว่าผู้ให้ข้อมูลซึ่งเป็นหัวหน้าครอบครัวมีพื้นที่ถือครองเฉลี่ย 9.77 ไร่ แหล่งข่าวสารด้านป่าไม้ที่ได้รับเป็นประจำสูงสุด ได้แก่ หอกระจายข่าว รองลงมาคือ โทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ และเจ้าหน้าที่รัฐ ตามลำดับ ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจกรรมป่าชุมชนระดับสูง ได้แก่ การเข้าร่วมประชุมประจำเดือน รองลงมาได้แก่ การพัฒนาป่าชุมชนประจำปี พิธีกรรมเลี้ยงผีเจ้าที่ในป่าชุมชน และการเข้าร่วมทำแนวกันไฟใน

พื้นที่ป่าชุมชน ตามลำดับ กิจกรรมที่มีส่วนร่วมในระดับปานกลาง ได้แก่ การจัดทำและซ่อมป้าย แสดงแนวเขตการเข้าร่วมตัดไม้ในป่าชุมชนเพื่อนำมาสร้างฝายประชาอาสา การเก็บไม้ฟืนมาจำหน่ายเพื่อนำเงินเข้ากองทุนหมู่บ้าน การลาดตะเวน การตรวจป่า และการเข้าร่วมประชุมกำหนดเขตป่าชุมชนเพิ่มเติม

สุรินทร์ สุริยวงศ์ (2536: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาถึง การมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านทุ่งยาว อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน พบว่า ชาวบ้านมีทัศนคติที่ดีต่อการอนุรักษ์ป่าชุมชน โดยเข้าใจว่าป่าชุมชนมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตประจำวัน เป็นศูนย์กลางของการผลิตที่มีชาวบ้านเป็นเจ้าของเป็นผู้จัดการ และมีประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ส่วนใหญ่ไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมอนุรักษ์ป่าชุมชน หากแต่จะมอบให้เป็นหน้าที่ของคณะกรรมการหรือผู้นำหมู่บ้านในการพิจารณากิจกรรมต่างๆ แล้วนำมาแจ้งให้ที่ประชุมของหมู่บ้านทราบและให้คำรับรอง มีการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนในระดับน้อย นอกจากเป็นการเก็บหาอาหารเพื่อการบริโภคและนำไปจำหน่ายเป็นรายได้เสริมเท่านั้น เนื่องจากมีจุดประสงค์ในด้านการรักษาป่าชุมชนเพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของสภาพป่ามากกว่าจะคำนึงถึงการใช้ประโยชน์

ชูชีพ ใจมั่น (2537: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาถึง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านแพะ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชาวบ้านส่วนมากมีที่ดินเป็นของตนเองเฉลี่ยครอบครัวละ 4.45 ไร่ แหล่งข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าชุมชนที่ได้รับฟังมากที่สุดคือ เสียงตามสาย สำหรับการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนนั้น ชาวบ้านแพะใช้ประโยชน์ในด้านผลผลิตของไม้และของป่า รวมทั้งสถานพักผ่อนหย่อนใจและเป็นแหล่งชับน้ำ ชาวบ้านแพะมีส่วนร่วมในกิจกรรมการอนุรักษ์ป่าชุมชนระดับมากในขั้นตอนค้นหาปัญหาและขั้นตอนดำเนินการอนุรักษ์ป่าชุมชน และมีส่วนร่วมระดับน้อยในขั้นวางแผนดำเนินงาน ขั้นตอนติดตาม และขั้นประเมินผลงานการอนุรักษ์ป่าชุมชน สาเหตุการมีส่วนร่วมที่สำคัญได้แก่ หนึ่งมีความสนใจและตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้เพื่อสงวนไว้เป็นแหล่งชับน้ำ สองหวังผลประโยชน์ที่ตนเองได้รับจากป่าชุมชน และสามมุ่งหวังให้ความเดือดร้อนอันเกิดจากปัญหาด้านป่าไม้หมดสิ้นไปตามลำดับ ส่วนรูปแบบการมีส่วนร่วมนั้น ชาวบ้านแพะมีส่วนร่วมโดยผ่านกลุ่มมากที่สุด รองลงมาคือมีส่วนร่วมโดยผ่านตัวแทนและการมีส่วนร่วมโดยตรงด้วยตนเองตามลำดับ

สลिया พึ่งแสงแก้ว (2537: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาถึง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าไม้: ศึกษาเฉพาะกรณีป่าชุมชนบ้านห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าการศึกษาเชิงปริมาณชาวบ้านจะมีส่วนร่วมน้อย แต่จากการศึกษาเชิงคุณภาพยืนยันได้ว่าการมีส่วนร่วมทั้ง 4 ขั้นตอน คือ การค้นหาปัญหาและสาเหตุ การวางแผน การลงทุนและการปฏิบัติการติดตามและประเมินผล ชาวบ้านมีส่วนร่วมมากเพราะชาวบ้านจะมีส่วนร่วมแบบไม่เป็น

ทางการเช่น ขณะที่ชาวบ้านเข้าไปหาของป่าหรือนำสัตว์ไปเลี้ยง ก็จะทำการสำรวจป่าไปพร้อมกัน โดยมีได้ตั้งใจ และเมื่อพบว่ามีการลักลอบตัดไม้ก็จะไปแจ้งคณะกรรมการป่าชุมชนได้ทราบ จึงทำให้ไม่สามารถวัดได้ด้วยข้อมูลเชิงปริมาณ

สุรียา ยีขุน (2537: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาถึง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในระบบป่าชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีตำบลศรีสะเกษ อำเภोजักราช จังหวัดนครราชสีมา พบว่า ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนอยู่ในระดับที่ค่อนข้างต่ำ ระดับการศึกษา จำนวนที่ดินทำกิน ประเภทการถือครองที่ดิน การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนและการเป็นสมาชิกกลุ่มในชุมชนแตกต่างกัน ก่อให้เกิดความแตกต่างกันในการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.01 สำหรับลักษณะบ้านที่อยู่อาศัย และปัจจัยด้านอื่นๆ พบว่าการได้รับข่าวสารความรู้และความคิดเห็นเกี่ยวกับป่าชุมชน ปัจจัยภายนอกเช่น การสนับสนุนกับพระสงฆ์ การเกรงใจต่อกำนันและผู้ใหญ่บ้าน การสนใจนโยบายของรัฐด้านป่าไม้ และการได้รับคำแนะนำจากเจ้าหน้าที่ของรัฐแตกต่างกัน ก่อให้เกิดความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05

ภาคสรุป

ป่าไม้ ถือว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อมวลมนุษย์เป็นอย่างมาก เพราะนอกจากมนุษย์จะเข้าไปหาผลประโยชน์จากป่าเพื่อการดำรงชีวิตแล้ว ป่าไม้ยังสามารถอำนวยประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของประเทศได้อีกด้วย แต่ปัจจุบันการหาผลประโยชน์จากป่าเริ่มมีมากขึ้น มนุษย์มีการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างไม่จำกัด ความต้องการเพียงอยู่รอดก็กลับกลายเป็นการกอบโกยผลประโยชน์จากป่าอย่างฟุ่มเฟือย นำทรัพยากรป่าไม้และการผลิตจากป่าไปใช้ในการพาณิชย์มากขึ้น ทำให้ทรัพยากรดังกล่าวเสื่อมโทรมลดลงตามอัตราการใช้งาน หากมนุษย์ยังทำการเอารัดเอาเปรียบป่าไม้อย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ แน่แน่นอนว่าอีกไม่ช้าป่าไม้อันขึ้นชื่อว่าเป็นแหล่งที่ให้ประโยชน์อนันต์ก็กลับกลายเป็นสิ่งที่ส่งผลร้ายนานัปการแก่มนุษย์ได้เช่นเดียวกัน การบุกรุกและการทำลายสภาพป่าที่เกิดขึ้นนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าเกิดจากทั้งคนในชุมชนเองและคนพื้นที่ราบอันได้แก่ พ่อค้า นายทุนที่เข้าไปหาผลประโยชน์จากป่าด้วยเหตุผลส่วนตัวที่แตกต่างกันออกไปดังนั้น การอนุรักษ์สภาพป่าไม้จึงเกิดขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาเหล่านี้ ซึ่งแนวทางการอนุรักษ์ป่าสามารถทำได้หลายรูปแบบ แต่หากเราดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่มาจากฐานรากของการอนุรักษ์ ตามแนวทางการจัดการป่าไม้จริงๆ นั่นก็คือ รูปแบบของการให้ชุมชนเข้ามามีบทบาทและส่วนร่วมในการจัดการดูแล ควบคุมการใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่า ชุมชนมีความรู้ความเข้าใจ รักและหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ของ

ชุมชนด้วยตัวของชุมชนเอง รูปแบบที่ว่านี้ก็คือ รูปแบบการจัดการป่าชุมชน อันเป็นแนวทางสำคัญ ในการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในลักษณะของการพึ่งพา เพื่อสร้างความยั่งยืนแก่ ชุมชน ทั้งนี้ป่าชุมชนเป็นประเด็นหนึ่งที่สำคัญในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้โดยภูมิปัญญา ชาวบ้าน ผลที่ได้จากการจัดการป่าชุมชนอย่างถูกต้องเหมาะสม

ป่าชุมชนได้มีการพัฒนาการในประเทศไทยมาอย่างช้านาน มีวิธีการจัดการ แตกต่างกันไปออกไปตามพื้นที่ โดยจะสอดคล้องกับขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ สภาพ เศรษฐกิจและนิเวศวิทยาของพื้นที่นั้นๆ วัตถุประสงค์ในการรักษาป่าของแต่ละพื้นที่สามารถแบ่ง รูปแบบของป่าชุมชนได้เป็น 2 รูปแบบคือ ป่าชุมชนแบบดั้งเดิมและป่าชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ ซึ่ง การจัดการป่าชุมชนนี้จะเป็นการนำเอาความรู้ทางวิชาการป่าไม้และด้านอื่นๆ เข้าไปดำเนินการต่อ ป่าชุมชนเพื่อใช้ตอบสนองความต้องการของป่าชุมชนตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้อย่างต่อเนื่องและ สม่าเสมอ อันมีอยู่ 2 รูปแบบคือ การจัดการผลผลิตและการจัดการประโยชน์ สำหรับวิธีการนั้น จะต้องมีการจำแนกประเภทของป่าออกเป็นประเภทต่างๆ มีการร่างกฎเกณฑ์และแนวทางการใช้ ประโยชน์ให้สมาชิกชุมชนได้ทราบ ซึ่งจะเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ก็ตาม และมีการประชุม ปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกของชุมชน ดังนั้น การดำเนินงานด้านป่าชุมชนนี้จึงจำเป็นต้องจัดให้มี ตัวแทนหรือคณะกรรมการหมู่บ้านขึ้นมาเพื่อพิจารณาวางแผน วางกฎเกณฑ์ ระเบียบข้อบังคับและ กติกาของชุมชนในการเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า และให้ความรู้แก่คนในชุมชนในเรื่องวิธีการ จัดการดูแลป่าชุมชนที่ถูกต้อง เพื่อเป็นการควบคุมดูแลไม่ให้คนเข้าไปฉวยโอกาสจากทรัพยากรป่า ไม้มากเกินไป อันเป็นการทำลายระบบนิเวศให้เสียสมดุล แนวคิดในการจัดการป่าชุมชนนี้ตั้งอยู่ บนพื้นฐานของสิทธิชุมชน กล่าวคือสมาชิกทุกคนที่ทำหน้าที่ดูแลรักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิใช้และ ได้ประโยชน์จากป่า ในการจัดการป่าชุมชนนี้เองจึงได้มีแนวความคิดพื้นฐานหลักอยู่ 4 ประการคือ แนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์กับสังคมป่าไม้ในระบบนิเวศแนวความคิด เกี่ยวกับการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบท แนวความคิดเกี่ยวกับการกระจายอำนาจในการดูแลแหล่ง ทรัพยากรธรรมชาติ

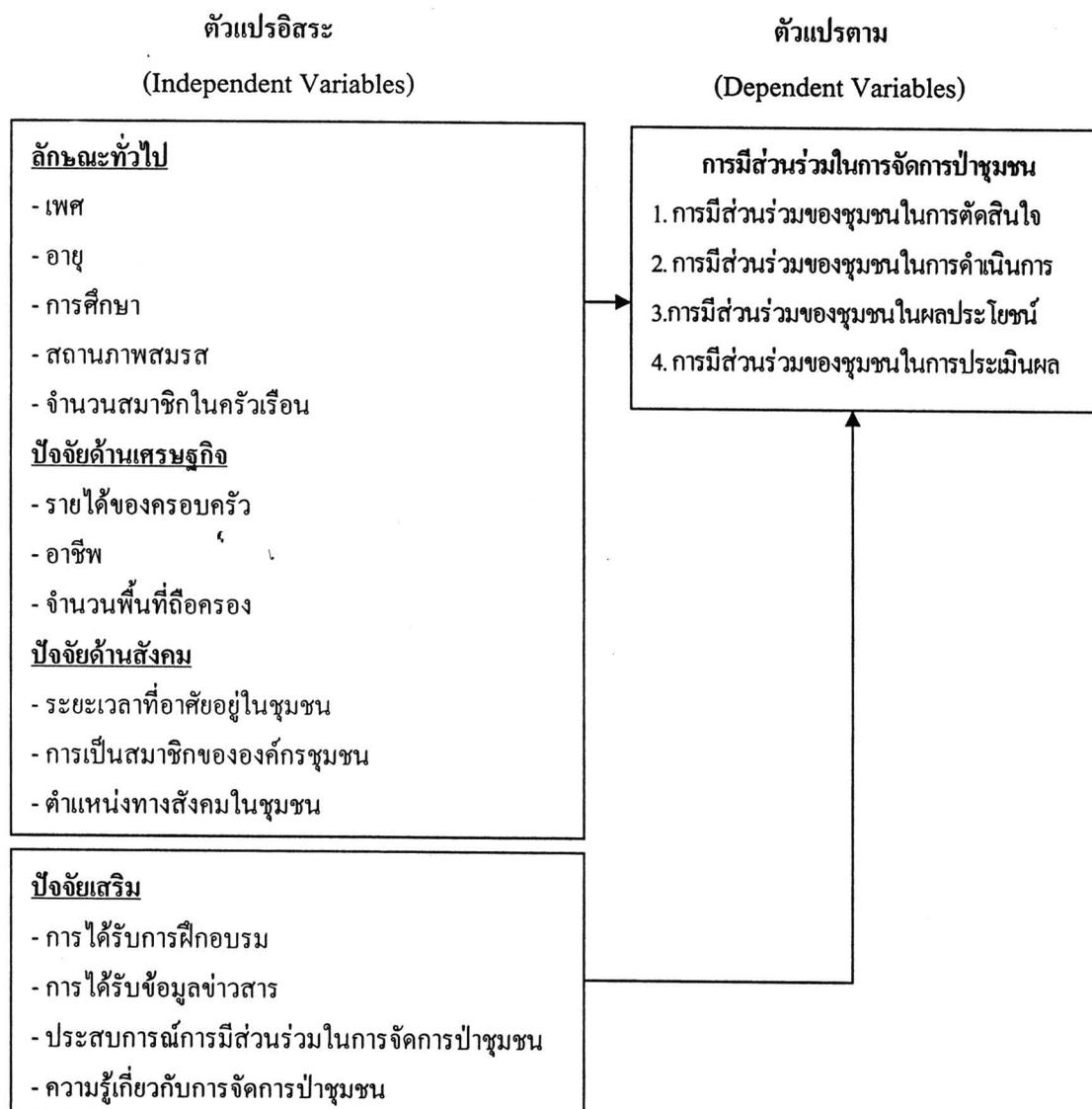
จากความสำคัญของป่าชุมชนที่เป็นความสัมพันธ์ของคนกับป่าที่เอื้ออำนวย ประโยชน์ต่อกันและกันอย่างพึ่งพา จึงทำให้มีความจำเป็นที่ต้องศึกษาว่าประชาชนในพื้นที่ป่า ชุมชนได้มีวิธีการจัดการป่าชุมชน และมีวิธีการใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่าชุมชนหรือไม่ อย่างไร เพื่อนำผลที่ได้มาเป็นแนวทางในการวางแผนงานด้านการป่าไม้ของกรมป่าไม้และนำมา พิจารณาวิธีการจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านว่าถูกต้องตามหลักการอนุรักษ์ป่าหรือไม่ คนในชุมชน จะได้มีความรู้ความเข้าใจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างถูกต้อง ทั้งยังมีแนวทางในการ

อนุรักษ์ป่าชุมชนของพวกเขาอย่างเหมาะสม ซึ่งจะส่งผลให้ชุมชนเกิดความยั่งยืน คนสามารถอยู่ร่วมกันกับป่าและป่าก็อำนวยประโยชน์แก่ชุมชนได้อย่างสอดคล้องสมดุลกัน

จากผลการตรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนนั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ ดังนี้ ปัจจัยส่วนบุคคล ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ปัจจัยด้านสังคม และปัจจัยเสริม ซึ่งประกอบด้วย เพศ อายุ การศึกษา สถานภาพสมรส จำนวนครัวเรือน รายได้ของครอบครัว อาชีพ การถือครองที่ดิน ระยะเวลาที่อาศัยอยู่ในชุมชน การเป็นสมาชิกขององค์กรชุมชน การได้รับการฝึกอบรม การได้รับข้อมูลข่าวสาร ประสบการณ์มีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน ความรู้เกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน การได้รับประโยชน์จากทรัพยากรป่าชุมชน และปัจจัยด้านการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนที่ประกอบไปด้วย การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงาน การมีส่วนร่วมของชุมชนในผลประโยชน์ และการมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมินผล เพื่อจะได้ทราบถึงการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของประชาชนตำบลเสริมซ้ายว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร และวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของประชาชนตำบลเสริมซ้าย อำเภอเสริมงาม จังหวัดลำปาง

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของประชาชนในพื้นที่ ตำบลเสริมซ้าย อำเภอเสริมงาม จังหวัดลำปาง โดยศึกษาถึงลักษณะทั่วไป ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษา และสถานภาพสมรส จำนวนสมาชิกในครัวเรือน สภาพทางเศรษฐกิจ ได้แก่ รายได้ของครัวเรือน อาชีพ การถือครองที่ดิน สภาพทางสังคม ได้แก่ ระยะเวลาที่อาศัยอยู่ในชุมชน และการเป็นสมาชิกขององค์กรชุมชน จึงสรุปได้เป็นกรอบแนวคิด ดังภาพ 4

ภาพ 4 กรอบแนวคิดในการวิจัย

สมมติฐานการวิจัย

ในการวิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของประชาชนตำบลเสริมซ้าย อำเภอสว่าง จังหวัดลำปาง ได้ทำการตั้งสมมติฐานไว้ดังนี้

ลักษณะทั่วไป ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ปัจจัยด้านสังคม และปัจจัยเสริมของประชาชน ตำบลเสริมซ้าย อำเภอสว่าง จังหวัดลำปาง มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน